

Poravopyre Tetãmbopy ojehekyi ijaryikuéragui: tembiasakue, jopara ha tekoteẽ arandupy

Janaina de Jesus Lopes Santana¹
Jorge Emanuel Vallejos
Solange Bonomo Assumpção
Cecilia Maria de Morais Machado Angileli
Samuel Klauck
Mauricio dos Santos
Manoela Marli Jaqueira

Ko kuatiapi, oñembosako'iva mbohapy tendape, ñañe'ẽta peteĩ aty momarandu reheguare teete Tetãmbopy Iguazú rehe, che aguereko umi ñemboja ñehesa'yijope, umi tapicha omopu'áva kyre'ỹme ko yvy tuicha rupive umi imandu'a, mombe'upy ha umi jokuaa intersubjetiva ha arandupy ojejapo ojehecha'ỹre. Avei upe corte espacial de análisis ohypýi mbohapy tavaguasúpe omopyendáva pe tetã, téra seja, Puerto Iguazú (Argentina), Ciudad del Este (Paraguay) ha Foz do Iguazu (Brasil-pe).

Opaite jepy'amongeta oñepresentáva ñe'ẽmondo ramo Aragua 2030pe ñuarã (ONU, 2015) oñemoĩ pype umi 17 Ojehupytyseva Guerojera Jejokope (ODS), oñembosako'i pokõime Ps Guerojerapuku – Tapichakuéra, Tekoporã, Py'aguapy, Yvy ape ári ha umi joajugua.

Ore a hesa'yijõ hemianduteĩvape, ohechakuaa pe oja'pova ha'éva pe jejoko guerojera jejoko ko'ágã ojepysyrõva ndaikatúi jajapo mbohapy mba'e rehegua ndopoivairi akytãgua ha ojoajuva ojuehegui: i) okakuaa haguã virureko; ii) oike haguã ava'atype guarã; iii) tekoha ñeñangareko rehe.

Oñepyrũvo ko hepykuaarã, upéi, peteĩha tenda kuatipipe, jajapo peteĩ arandupy irũ yke tavayguakuéra guava ojehechávo tetã ymaguareguáva; ndaipóri mokõiha akytãvusu, rohupi amo mokõi jeporoheka ohechakáva umi atypy ojehecha'ỹva oikóva vytyuchape; ha, ipahápe, ndaha'ei mbohapyha ñe'ẽrã, ñañomongeta umi mbohetapyha'ejuehe rehe upéva ojetypeka hetaichagua mbohapy tetãre. Ojekuaava'erã,

---

¹ Ore aguyje ha romomba'e guasu avarekoha Quilombo Apepu (Brasil) ha Tapichakuéra omba'apóva marandu tapiate reheve opaichagua jehaipyrépe: Hel Graf (Brasil), Ilê Asé Oju Ogún (Brasil), Ivan Piedrabuena (Argentina), Lila Voeffrey (Argentina), Renann Ferreira (Brasil) ha Thais Oliveira (Brasil).

peteî ojehaívape guarã, foro omotenonde ñomongueta oipe'ava ha umi tembiapo mbohapehára opavavépe guarã ndive, tembikuaareka ha mavarãngueomongu'éva arandupykuéra, avei ombyaty typekakuera ojejapómava tetãpe, oñemotenondéva termope, hetavehápe, umi tembiapo mbohapehára (mbohapy tetã – Argentina, Brasil ha Paraguay) ombojoajúva red NAPI Tetãmbopy.

Yke Irũarandupy Tavayguakuéra Tetã apypegua

Umi arapy tetã apypegua oime okê guasu jaikeove térã oñeséva peteî yvy tuicha ha odemarca ha'éva (ha ndaha'éiva) Teko ha Tetã mba'e.

Ojejapo pe ñemongu'e omopyenda haguã ha'eha pe umi “ambue” ojehecha porã upéva Ko rembe'y ndojehechakuaaiva arapy yvymbo'e ikatúva omboporéva ysyry, jehasaha, yvyty térã oimeraẽ japaro yvymbo'e (rembe'y hekopegua). Ha'e ikatu oñentende avei peteítei tetã hete ohechakáva tetãgua ramo, omboporéva moõpa Teko ikatu oipuru ipu'aka haguã, térã ha'éva, térã oñepyrũ ha opa pehẽ tetãgua ha yvy Upéva ojerúre oikuaa haguã rembe'y avei ambue mokõi ha'anga yvymbo'e, ojehechakuaa terã ovaléva ombojáva térã omohendáva mbyechakáva tetãyguá upéva ome'ẽ peteĩ temiandu joaju Teko ha Tetãpe, ñande jajapo haguéicha, pe poyvi, kuatiakuéra ha joguahagua ha mbo'epy oñemopyendáva peteĩ tembiasakue ijajaha'yva rehe, omopu'áva he'iséva ha'e imba'eva tavaguasúkuérape, ha orekóva'erã tapicha ohaíva hembiasakue rehe ha avarekoha/tetã rembiasápe. Upe jehechamomyry oñemoañete umi ñemoarandu Cardin (2016), Benvenuto (2016), Haesbaert (2014), Machado ha Silva (2021) ha Souza (2014). Ko'ã karai arandu ha ko'ã karai arandu rehe Ha'e movimiento ñe'ẽrã /pa'ũ rupive ojejapo joguaha ha yvy tuicha ha'e omoambuéva umi interferencia joguaha, ymaguarehápe, arandupy ojehasa haguã ha étnica peteítei rehe Jeiko ha mandu'a ojavova Táva.

Ha katu ndaha'ei jovái pe apopyrãme Teko ha Tetã, ko'áva peteícha tapichakuéra oñembohasáva homogenización mba'ejeherope oiko chugui poguypegua upéva rehe omoambue arapy (yvy) yvy tuichape, umi arandu ñemongu'e rupive, ava'aty ha tembiasakue, heterogeneidad oñemopyendáva ojavvyha hikuái (étnico, te'yireko, meña, mbo'ehakoty hamba'e).

Ko tenonderã ñeipepirũ a ñakonsepávo umi arapy tetã apypegua hetave ramo ojapo mba'e tetã kyhyje'y tetãgua rehegua térã umi okẽnda hete-opavave. Ha'e umi arapy rehegua havaráva oñemopyendávape opaichagua jokupyty virureka, arandupy ha ava'aty, Kuaaha ñande apopyrãtee ani haguã jaheja rei umi ikoéva ta'anga apopyre ha oñemomba'éva umi pa'ũkuera, avei umi heta japyhykatúva tekoha rehe umi tapicha ojavóva ore romoingo peẽme Ko tembi'u rupive ikatu oñemboja pe arapy ojeikovévare

rembe'ýpe ha ojepy'amongeta gueteri opaichagua naiñate'ýiva oíva yvy tuichape rembe'ý upéva, upe jave avei, ha'éva tenda temimo'ã mbykýva “ñande” ha mokõi “ambue”, ha avei tenda oñemyasãihápe térã oñeha'ãrõháicha apu'ápe, mbosyry ha ñemoĩrũ opaichagua etnia, arandupy ha mandu'a oñemboja'óva apytépe – ndaha'úi ojuhúva ñandéve, umi apytépe mbohapy tetã: Argentina, Brasil ha Paraguái –, oikũmby porãve ndaha'úiha ymaguare.

Hetaichagua irũ arandupy Tenda Tetãmbopy: peteĩ ñemaña tembiasakuerehe

Ndarekói tembipota omoñepyrũ py'amongueta ohasáva Tetã, tape ramo mokõi ysyry osyryrýva tenonderãme guarã, omyakã, mbykymi jepe, téra tape pukukue tembiasakue apytépe oĩ umi táva omoheñoiva Mbohapy Tetãre: i) Ciudad del Este, oñemopyenda ary 1953pe, mar focal ramo ojejapo haguã Puente de la Amistad; ii) Foz de Yguazu, oñemopyenda ary 1888pe, colonia militar ramo; iii) Puerto Iguazú, apopyre tetãmba'éva Atyguasu ñemopyendarãpe, ñakãrapu'ã ha'éteva 1934 guive, ohasáva peteĩ iporãitereiva demográfico ary 1970 ha 1980 mbytépe.

Ko tetã heñoi umi mboguapyre ymaguarépe, mombe'u rehegua ha tembiasa, upe rupive pe ñei mboaje arandupy misioneragui. Iñepyrũrãme oiko va'ekue táva indígenas ñe'ẽ tupi guarani rehegua ha omoinge haguã (tuicha peve) Mohendapyrã Suburbio táva okaháre español umi ñemomichĩ jesuita rupive (1609-1768), ha'éva péva peteĩ tembiasa ymaguare oñekompartiva'ekue umi teko tetãgua ko'ágãgua ome' éva Argentina, Brasil ha Paraguay.

Pe arapa'ũ mokõi jesuita aja, rojuhu pe Akaray ñemomichi ha Santa Maria de Yguazu Tetãmbopy. Upe rire, oñemotenondégui umi poyvi jajapyhyha tavayguakuéra indígenaspe oguerohory térã oreko potapy ohepyme'ẽ tembiguái ramo, ko'áva ombojuejýva oguereko ñemopyenda jey haguã hetave sur gotyo. Yvy anga oúva upe rire, okágotyo oñemombyte ahoja oíha umi ñemoñichĩ peteĩ ñupyso tuichvéva Tetã Sud América, oheja ñandéve oñemombyte ha jahechauka ko yvy tuicha, peteĩ tenda ramo jehasape guaraní ha jesuitaskuera rehegua, omoinge ha omoirũva Mbohapy Tetãre ojuhupíva.

Ta'anga 1 - Yvy tuicha pe Táva Jesuitas (guaraní ñemomichĩ) - 1609-1768

Ña'embe: Rowanwindwhistler (2018).

Oĩgui oikóvare tekuaimbo'e, katupyryva ha virurekóva, oikéva oikuaaseteéva umi opurahéiva español ha portuguespe, ko tembiosa oñembyaipa ary 1768pe, oñehundívo tavaygua indígena umi tavaguasu misionero umi ñorairõ armadope terã apopyrãtee oñesẽme. Upe rupive, ko yvy tuicha oñemoambue peteĩ arapyre ogurekóva pohyikue tetãyguára michĩva ha umi aty yvypóra indígena ha europeo ndive. Ojekuaava'erã ko yvy tuicha ha terã ojehasava upéva pe oikóva ñandegueraha jahechakuaa haguã umi ysyry ha'eha tape noiporãiva mba'e guasu ysyry ñomoirũha mokõi ysyry rehe Yguazu ha Paraná ha'éva peteĩ kuaukarã yvyanga ha mba'ejehero tetãmbopyre.

Sa ary XIX guive, ojeipyso, ysyry Paraná guive, peve ombotuichave oñemoĩvéva mba'apo renondépe orekóva ka'ay sarigue ha yvyra tetãme, umi mba'apoha renda tuicháva vino ha yvyra rehegua omba'apo (Matte Larangeira, Flor de Lis, Núñez ha Gibaja) orekóva py'a kuaase ñoñe'ẽme'ẽ jehyvykói mokõi poruha hekopegua, yta ha ñemurenda, omokyre'ỹvo tembiapo tetãyguára akãrapu'ã yvy tuichape, upéicha avei

aravorerõ. Ko'ã mba'apoha renda omoheñoi omosarambi haguã mbytepe ha jehupytyka umi pa'ũnandi ko ysyry gotyo, omokyre'ỹvo mokõiha ojekuaáva mba'apo, ñepyrũraitevoi oñepurũ paraguay, upe jepigua ojekarakterisáva indigenaicha, avei omopyenda joaju umi avarekoha indígena oikova'ekue ndive yvy tuicha ha mbohapy tetãmbopy.

Ko tembiasakue arandu oreko tembiapokue peteĩ mbyaky'orã oñangarekóva, vichea ha ñeñongatu vytytuichakuéra. Ndaha'ei brasilerero ojuháva, ndaha'ei siglo XIX pahápe, omopyendáva Suburbio táva okaháre militar umi rembe'y occidentalpe, tenondetegua umi ojehasaha Argentina ha Paraguay ndive. Ha katu ikatu oje'e ko'ã tembiapo, sapy'ante, oñemokirĩ ha oñembogue hague oĩ haguã tavayguakuéra autóctona – ñepyrũ indígena ha okáragua – ojehecha haguã ndaha'éiva tetãygua ramo.

Oike siglo XXpe, oimehápe mokõiha teĩ umi pytagua europeo, oñepyrũ mba'éichapa ojejapóva'erã tuicha Suburbio táva okaháre, oñembojoaju haguã ha pyhy oĩva gueteri guerojerape. Ary 1930pe, umi tetãrerekua Brasilgua (1939) ha Argentina (1934) omotenondéta ñeñongatu teko mohendapyrã Ka'aguy Atlantico, terã Paraná ka'aguy, ha omoheñoiva mokõi Vy'arenda Tetãgua, rembe'y ombojoaju mokõi yvy tuicha ñeñangarekóva ramo. Em piss ojapo sa ary XX, oñemyatyrõvo umi tape momarandurã (Ysyry Paraná ha umi tape pyahu yvygua), ñamombaretéta umi tavayguáva mbyte Mbohapy rembe'yrepegua ha opaichagua foro jejokóvape, péva pe pyha y potĩpe, ñaime tasyokuérape tenda kotyguape, oñembyatýva peteĩ kapu kakuaa demográfico ary 1970 ha 1990 jave.

Pe ñemyasãi tavayguáva ryepýpe, romomba'eguasu mbohapy tembiapo omomba'eguasu ÑUARÃ-HAGUÃ Ko'áva apytégui peteĩha ha'e pe Puente Internacional de la Amistad ñemopu'ã, ha upévagui osẽ oñemopyenda táva Flor de Liz, oñembohérava Puerto Stroessner ha upéi ha'eháicha Ciudad Este. Omoñepyrũ ary 1965 jave, omohu'ã ojoajúvo mokõiha ojejapóva rehe tuicha mba'e, péva ha'e, ombojoaju haguã mokõi mohendapyrã mba'yru tapegua brasilerero ha paraguay² jehasaha ha mba'yругuata hasa rupive, oheja mongu'e ha oñembojoaju, ojeruréva pytagua, ñembokatupyryve tavaguasu ha okakuaávo demográfico tavapehẽ. Mbohapyha ary omomba'eguasu, ary 1985pe, ha'e pe oñembopyahu Puente de la Amistad, Argentina ha Brasil mbytépe. Ko aty rupi jejokogua, ijerére ikatu oĩ peteĩ mohendapyrã ha'eveva oñembojoaju haguã vytyjepysope, umi arapa'ũ oúvape, ohasáta opaichagua umi oñemoambue ha omohenda, omoheñoiva tetãygua, hepy'ỹva, tekuaimbo'e ha oñemangirũ haguã.

---

² Ko tembiapo rupive, Paraguáiipe oñembohape térã oguereko jeike puerto brasilerero ha Brasilpe, upévo ára, ojuhu ñemuguasu pyahu apopyre karakatu iñapsyẽva.

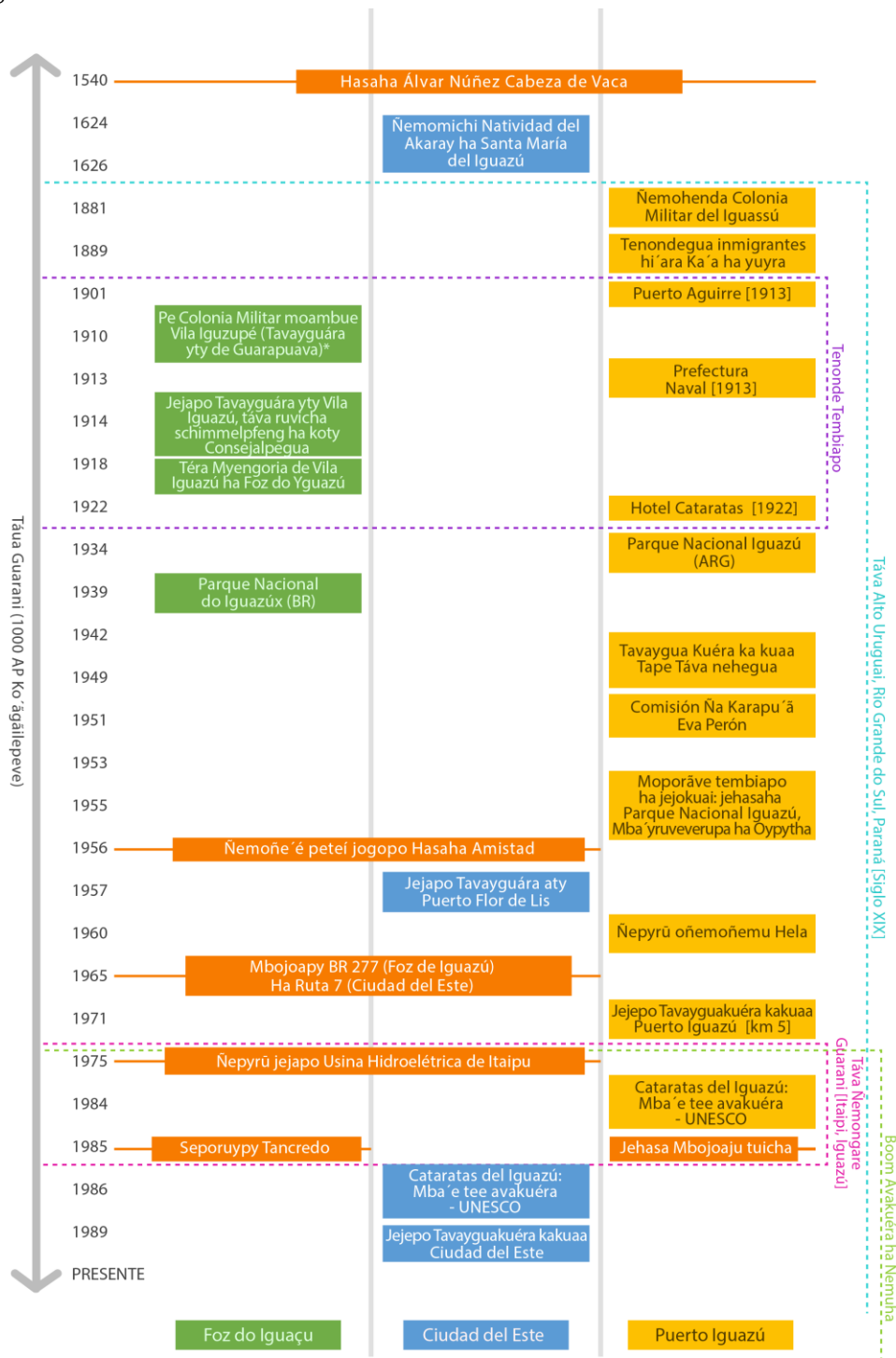
Ko'ã mokõi pa ary ohasávape, ñakãrapu'ã jejoko ñemurã tembiapopy ha industria hotelera oñembopya'e, térã ojevvy haguã peteĩ tetã teĩ arapy akãporukuaape umi mba'apo ñemuha ha kundahárape guarã, orekóva ñemuguasú tavapehẽ dinámico ha ñembotuichave. Mba'éichapa ojejapóva'erã jokupyty ha oñondive umi táva guasúpe péva ojoajúvo ñemuha, guataha ha tembiapopy oñeikotevẽva rehe. Ha'e peteĩ mba'e ohechakáva mbarete oñembojoaju haguã omokyre'ỹva, oñemboja ha ombohasáva tapichakuérape. Techaukarã ko'angagua ha'e mbarete mbojary pytaguare oĩva tapiaguáva Tendape hembiapo umi pe'a henda reiguáva ñemuhape Ciudad del Estepe, ogueraháva mba'apoha renda ha tapicha opaíchagua tendáre ko yvy ape ári – mba'eraitepe jepivegua'ỹva mokõi atype guarã, jepénte ikoéva, omohu'áva aty ha oñehenóiva árabe ha oriental ramo. Ojehechakuaa katu mba'éichapa ojejapóva'erã, péva ojapo mavarãngue, avei ojapo ñemongue'e hyepypeguáva, ha'e terã ñakãrapu'ã Ñemuhã Tetã oipytyvõva hecharamo ha ojatykamba'e pyahu avakuéra ko yvy tuicha rehegua, umi táva hi'aguíva Ciudad del Estegui, Foz de Yguazu ha Puerto Iguazú.

¡PETEI ÑEPEPIRÛ JESAREKO!
– Porãngue terã yke tetãguára
Tendapegua Tetãmbopy rehegua?
– Mavakuéra ha'e umi hi'a mokõi apopyrã
iñakãrague ymaguarépe ohasáva umi
tavapehẽ?
– Mba'e ñemboguatapera oñeme'ẽ ko
jopara oĩva ko yvyjepysópe?
– Ko hetaháicha ikatuháicha ojejuereko
ñomongeta mbarete umi mba'e
ojehupytyseva ndive guerojera jejoko
ndive?

Ipahápe, ojehechakuaava'erã, ko arapa'ũpe, Tetã ohasa peteĩme tuicha moambue irũhepy'ỹva-arapy, oúva Central Eléctrica Itaipu ñemopu'ãgui Binacionalgua. Péicha tembiapokué apokuaa, roguereko ombogotáva ha Suburbio táva okaháre heta mbya omba'apova oñemohenda, ñepyrũraitevoi, Foz de Iguazu ha Ciudad del Estepe.

Ko jeguata mbykymi tapere tembiasakue rupive, omomba'eguasúvo ambue jeikuaa téra, oipytyvõva oñentende ñepyrũ haguã ojejapo tetãmbopy tetãre ha ñanerenói jesareko péva pe temimo'ã tetã mboja'o rehe, tape temimo'ã avakuéra ha mba'érepy ñemuha, teve oñepyrũ mboyve hetepy oñeha'ãrõháicha Mbohapy Tetãre. Upéva, romomba'eguasú oñeme'ẽ umi tembiapo omyakáva rupive pe yvy tuichape a'gui oñemboja'óvape, peteĩ jey ha'eva'ekue peteĩ kyre'ỹ yvy tuicha oñemopu'áva'ekue akãngetakokuaambo'e orekóva yvypóra jere yvy tuichape, péva iñambuéva umi mba'érepa, ojehechakaháicha ára kytarysýi osẽgui haguã, ohechakáva terã arapa'ũ jepoyvy heka pahaite mba'apo, terã vore yvyra, de Ka'avo ha pe ñe'guahẽ ikoéva tetãnguára oñemopu'ã haguã puente internacional ha, upéi, da yno'õ Itaipu Binacionalgua.

Ta'anga 2 – Haipy ára umi mba'e ojuháva ha tenda jehechaukaha hepy'ýva umi Tenda Tetãmbopygua

Ña'embe: Apo apohára kuéra-rehe (2022)³; diagrama de Hel Graf (2022).

³ Oñemoheñoivo, ary 1914-pe, Villa Iguassú ojehei po rupive. Ary 1945pe, ha'eháicha téra ñoñe'eme'ẽ ortografía rehegua Academia de Ciencias de Lisboa ha Academia Brasileña de Letras mbytépe, tapiaguáva téra jeporu “ç” ndaipóri tenda “ss” guive ñande téra ñepyrü indígena, omoambuévo ortografía “Iguaçu”pe guarã (MARQUES, 2017, p. 57).

Akãrague ojehechaukáva jahecha yvate gotyo, ñama'ẽ oĩ ha ojehasa haguã umi mokõi tekopy tembiasakue ha arandupy omombaretétava térã ñantendeva'erã Mbohapy Tetãre ramo, Kóva peteĩ tetã ohasáva umi mbosyry (añetẽ ha iñañete'yva) umi tapicha, mba'erepy ha tembiapopy – orekóva mbarete omoambuéva ha he'iháicha umi vore hepy'ỹva peteíteiva mokõi tetã – opytáva oikove are.

Jahechávo ko añetegua, ikatu ojevichea jopara oiméva ndaha'éiha tetãgua, mba'eráite upe ojuhúva umi távakuéra Foz de Iguazu, Ciudad Este guive ha Puerto Iguazú peve, omombe'u ramo yvy tuicha rembiosa, térã upéva ñe'ereity ojepy'amongeta haguã umi joavy ha'éva hekome'ẽ ko tenda, tuichavehápe ou sa'ive peve, umi joaju omoheñoiva joja'ỹ/ ojesepara ha/terã joaju/joyke'yrayhu/ tekoayhu.

Ko tekopy jesareko ha'e oñeikotevẽva ojekuaa haguã mba'épa umi tapicha oikóva ha omopu'áva mbohapyha tetã apyeguape Oeste de Paraná, Este Paraguay ha Argentina Norte ha mba'éichapa ojegueraha va'erã pe tembiasápe. Ava ha ñembyatyteĩrekatupe ojejapo haguã jetopa guasú ha oñemo'aguĩ haguã mombyryguáva, aguereko che akãme ko'ã mba'e ajapo haguã mboja'ó, mbaretejeporu, mbyatyvo ha ñemoña umi tekoapy ñakãrapu'ã rehegua oñemopyendáva japouka ha mbarete opahaguã ha jopara ha'e ambue ñe'ẽme. Ko ñeipepirũ ojehecháva hemianduteiva ñanemomyi ohesa'ỹijoa haguã mba'épa umi apýra mba'ekuaaru'ã ojehechakuaáva tavayguakuéra ohoramo hese (ojoajúvo jeike rehe, ógakuéra rehe, omba'apo haguã, tekombo'e, ambue apytépe) mba'e, avei umi mba'e hypy'ũre tapichakuéra rehe ha umi avarekohakuéra rehegua, ndaikatúigui ojepy'amongeta joaju tavayguakuéra Tetãpegua rehe'ỹre jepy'amongeta nde etniare, racial rehe, género, aty avakuéra rehe, jeike umi joavy porãme arandupe ere erea... ha péva ha'ete marandu omomba'eguasú he'iva umi tapicha mbohapy tetãre rembe'y oheja tesakã: akóinte oĩ mba'e hetave, mba'e ojehecha ha oñemomba'eva'erã ombohováí interculturalpe.

¡Ñande rape ipuku!

Mokõi mba'éichapa ojejapóva'erã myakã yma renondépe, ko tendape, mbohekorãvuka heseguáva omomba'eguasúvo mbohetapya'ejuehe ambue arandupy Tetã, ndaha'éí ko'ağaitegua, ome'ẽvo oñemomba'e guasu ikatua oiko indígena ha apo étnico-cultural oguerekóva, osẽva ysyry ñomoirũva tapichakuéra tembiasakuere opaichagua tetã reko rehe ha ñepyrũ étnico, umi ñeĩha ha pokatu rehe ha umi ñemongu'e pytaguape opaichagua tekoha rehegua, omoinge upe rire.

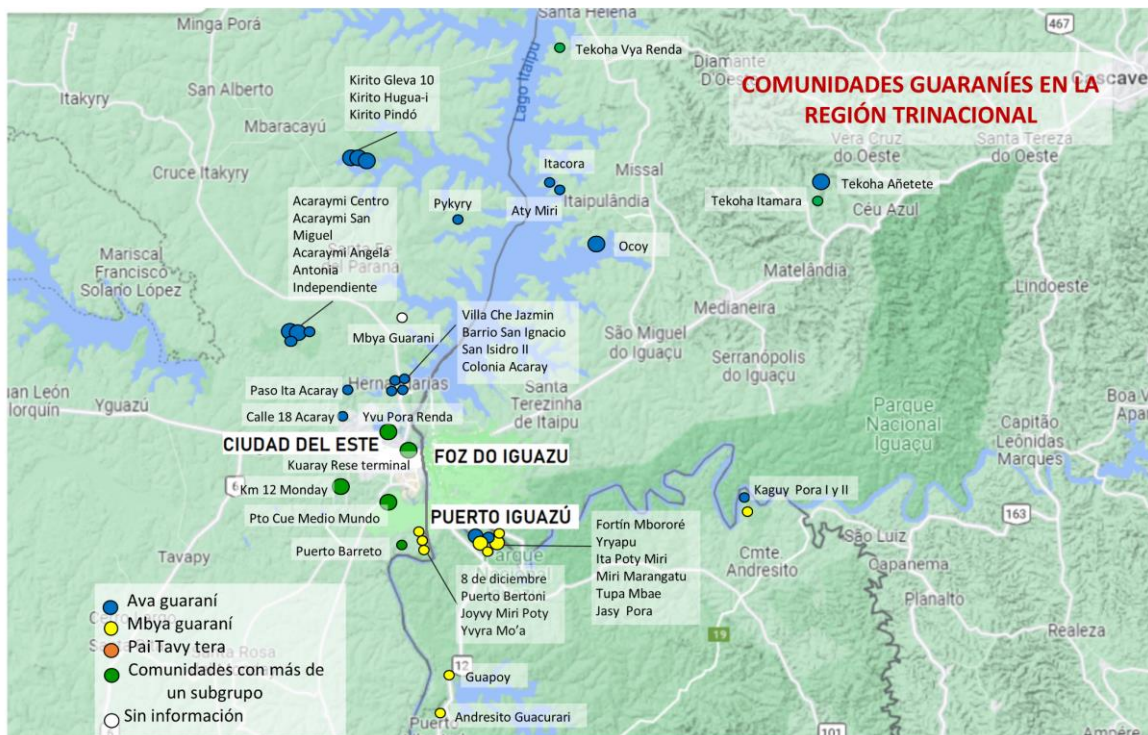

TERÃ arandu indígena mba'éva

Pe vvy tuicha Guarani tuichaitéva oguereko peteĩ tetã tuichaitereíva ha oike ñambuéva etniakuéra oíva Teko Tetã Bolivia, Brasil-Paraguay ha Argentinape, ha'éva: Mbya (Argentina, Brasil ha Paraguái); Ava Guarani (Paraguay) – ojeikuaa avai Ñandeva –, Guarani ou Chiripa (Brasil y Argentina); Pa'í Tavyterã (Paraguay), ojekuaa, ndaha'etí Brasil, Kaiowa-icha; Ava-Guarani ha Isoceño (Bolivia ha Argentina), ojekuaáva Guarani Occidental ramo, ndaha'etí Paraguay ramo, ha Chiriguanos ramo térã Chahuanacos, Argentina-pe; Gwarayú (Bolivia) rehegua; Sirionó, Mbia ou Yuki (Bolivia) rehegua; Guarasuw'we (Bolivia), Tapiete ou Guarani Ñandeva (Bolivia, Argentina y Paraguay) ha Ache (Paraguay).

Mbohapy Tetãrepe oiko oñondive heta etnia Guarani, oñembyatýva Teko terã Avarekohakuéra, oñembyatýva oñemohendape ha ogayguakuéra oguereko joaju ñopehẽngue ojeuehe ha omokyre'ýva ñemomgu'e ohasáva rembe'y tetãgua. Pe vvyanga hakykuerereka va'erã ohechauka mba'éichapa oñemboja'o ko'ã avarekoha Tetãpe, terã pe temimo'ã (ko'ape oje'e oñembosyryryva pa'ũme) omoheñoiva ñembokatupyryve lago Itaipu ha umi Ñembohysyi mbyte ambue tetãyguakuéra mokõi puru'ã tavayguáva Puerto Iguazú jerére ha Ciudad del Este.

Ta'anga 3 - Tavayguáva Guaraníesguava Tetãmbopype

Ña'embe: Ojapo Vallejos (2022), Buliubasich rire, Córdoba ha Flores (2016) avei Melia (2008).

Ou arandupy afrodescendiente

Opaite arandupy América Latinape, oikehápe mbohapy tetãre, táva morotĩ oime kuri upépe jejapo yvy tuichape, oúva Américape, pe tekoviape umi tapicha tembiguái ramo, omba'apo haguã umi Suburbio táva okaháre europeape. Upe techapyrãramo tembiapope, oñemopyendáva tembiguáiramo, ha'eva'ekue peteíva umi mokõi mba'eka momba'eguasu virureko ndaha'éiva arapa'ũ Suburbio táva okaháre, oúva téra arandupy, ava'aty ha étnia ñande ava'atykuérape, he'iháicha Andrews (2007) Ríos ha Lima (2020).

Táva hũ, Mbohapy Tetãme, ha'e Kuri mba'e mba'éichapa ojejapóva'erã oñehundi haguã ymaguarépe, yva mbotove orekóva oikóva yvy tuichape. Pe mbotove ndaha'ei ko'ãga guáva ha ndaipóri ñe'e oñemosarambíva umi táva Foz de Yguazu, Ciudad del Este ha Puerto Iguazú, pero avei ndaha'ei ñeimo'ã rei táva orekóva oikova upépe.

Pe ojuhúva Argentina ha Paraguay, hechaukave va'erã tekumbo'e tekope ha ñemotĩ omokyre'ỹva terã omondóva mitãrusukuéra morotĩ, Guerra de la Triple Alianzape (1864-1870), oñemoĩ haguã tenontepe, ndaipóri ñorairõ mbohapyvéva apytépe tetãnguéra. Brasilpe ojuhúva, ha'e oĩgui expediente iñambuéva, ko mba'e ha'e avei ko'ãgua, ñepyrũraítevoi Sur tetãme, orekóva promulgación Ley N° 601, ary 18 Jasyporundy 1850, omoañetéva jejopýpe “oñemboja'ova” yvy reheguáva Teko mba'eva umi pytagua europeope guarã.

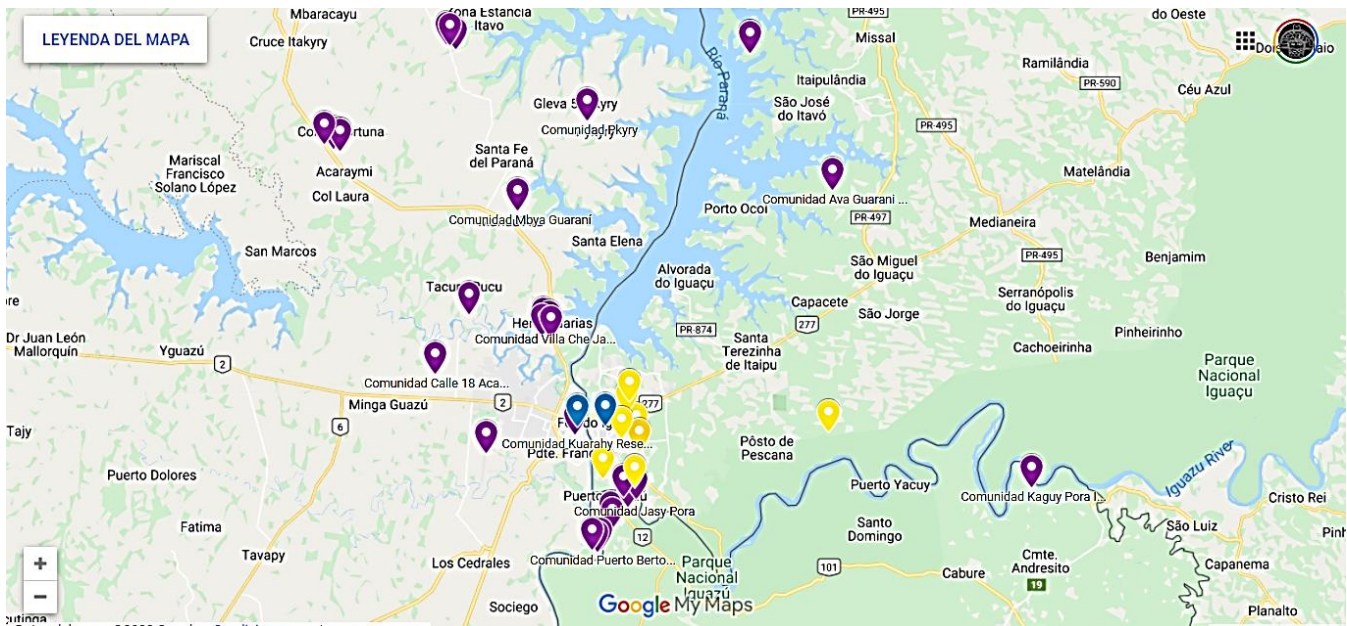
Umi hahykuere oheja omomichĩ ha'e ivaipa. Upe mba'épe, González ha Hasenbalg (1982) he i, pe ára tembiguái, ndaiporiha ambue ojepravokuaáva irũ hepy'ỹva táva hũpe guarã, omokyre'ỹva ohekávo ogapegua yvy rehe oñehenói oñeñotỹ haguã ojeguereko, ojejapo upépe mbyte ogaygua ha ava'aty rehe, aimete akói tekojejokóva mboriahure, omombaretéva oñangareko pa'ũnandi táva avakuéra hũva. Tetã omongu'e ojesepera haguã ojehecha oñeñemoarandu jave mba'éichapa ojejapóva'erã (okakuaáva) ñembokatupyryve tava'i ha avarekoha umi mbohapy tavaguasúpe.

Jepénte mba'éichapa ojejapóva'erã ombogue haguã mandu'a ha tembiasa táva morotĩ, ho'uve jepytaso ha ñorairõ atypy ñembohysýi rehe ohechauka haguã térã ombohasa arandupy ha imba'eteéva umi afrodescendentekuéra. Ikatu ñacita, ndaha'ei Paraguay, mbohapy ramo Avarekoha afro: Kamba Kokué, Departamento Paraguari; emboscada, Departamento de Cordillera ha Kamba; opytáva municipio Fernando de Pe baya morotĩ. Oĩme Argentina, táva Posadas, jaguereko terã afrodescendientes aty misionerokuéra “Mandu'a, Jeikuaa ha Teko yvate” (2014) ha, avei, pe ojejapóva “Aty Guasú Afrodescendientes Misionesgua”, oñemoherakuáva tavaguasu San Vicente, ojekuaa porãiterei sa'aty vore yvate orekóva afroargentínokuéra. Ndaha'ei brasilero

yke, jaipapa Quilombo Apepu ramo, opytáva táva São Miguel do Iguazúpe, ary lado Vy'a renda Tetãgua, avei ambue je'e arandu ha religión matriz gua África, ko'ýte Candomblé yvy tuicha akãrague, ha'éva: i) Ilê Asé Ou Ogún Funmilaiyo rehegua; ii) Ilê Asé Ossalufán rehegua; iii) Ilê Alaketu Ijoba Bayo Asé Baru Orobolape; iv) Ilê rehegua Asé Igã Odé (térã itujavéva); v) Ilê Axé Egba Egunitá Megê rehegua; vi) Ilê Asé Igbá Idán Asenderó rehegua; vii) Ilê Asé Iyá Omin Deró. Iporã ñamyesakã oïha ambue Umbanda yvy tuichakuéra, Quimbanda e Jurema, Foz de Yguazúpe, ha'eháicha avei pe tetã Afoxé pyharegua - térã Afoxé Ogun Funmilayó -, mbohapy aty Maracatu ha heta Capoeira aty.

Ndaipóri vyvanga oúva hapykuéri, roñeha'ã rojuhu avei avarekoha indígena ha pe Afrodescendientes ko tetãpe.

Ta'anga 4 - Yvyvanga umi avarekoha indígena, religiosa ha afrodescendiente Tetãmbopy

Ña'embe: Apohakuera ojapoakue (2022).

Umi jeporoheka orekóva mbohapy tetãre umi avarekoha popular

Ymaguarépe, mbohapy tetãre ohasa asy umi mba'eichapa ojejpóva'erã tavayguáva okapu, mokõivévape umi hetepy tavayguáva orekóvape ojehecháva hekóicha ha avei umi ojehechávale hevé'ýkóicha, omokyre'ýva umi mba'e oikóva omoambuéva. Tetã ha'e peteî polo ojoajúva guarã umi virumo guarã ha umi tapicha ndaipu'akáiva ohekávo juruja. Hyepy ko'ã mba'e ojuhúva ohupyty momba'eguasu

omoañetévo umi tembiapo jejoko kakuaa, techapyrã ramo ojejapo haguã Central Hidroeléctrica Itaipu (1970), avei omoañetévo tekuaímbo'e ñemurã, ohechakáva omoheñoivo Tenda Reiguáva Ciudad del Este (1990) rehegua. Mokõive mba'éichapa ojejapóva'erã, umi táva ojupi tuicha itavaygua kuérare ha jejoko tavaygua, apopyrã hekoitépe, oñemohu'áva ha upévagui osẽ oñembotuichave mokõi jeporoheka yavy tuichape.

Ko'ágã, rohasa peteî ko'ağaite ipyahu jejokope tavayguáva rehegua, Oñepyrũva omohenda oikoite omoíva umi apopyrã kakuaa, apopyrã tavaygua opavavépe guarã, opavavépe guarã ha jekuaa'yva, avei umi óga apokuéra reheguáva. Upe jora oguereko ojeipe'áva virureko – mba'épa he'ise ojesarekoite umi tenda Mbyte tavaguasúpe terã sapávape virureko oñeme'ëva mokõi tenda omomyi haguã, kundahára, ñemuhã, industrial ha logística – umi área upetépeve peicharõ oñekonsepávape guarã tembe'y ramo ha ndorekóiva ovaléva ñemuhape. Ko jejopyrã pyahu jahecha tuicha oñemoambueha umi jeiporu ha umi ovaléva aporãkatu terã añoite tetãpe, ombohapéva teko pyahu hekope'y ava'aty ha tekoha rehegua.

Marandu relevante
oñemomba'e haguã
pe reestructuración
rehegua urbano ikatu
ha'e oñeconsulta
noñeporandúu
kapítulo 6 ko
arandupe

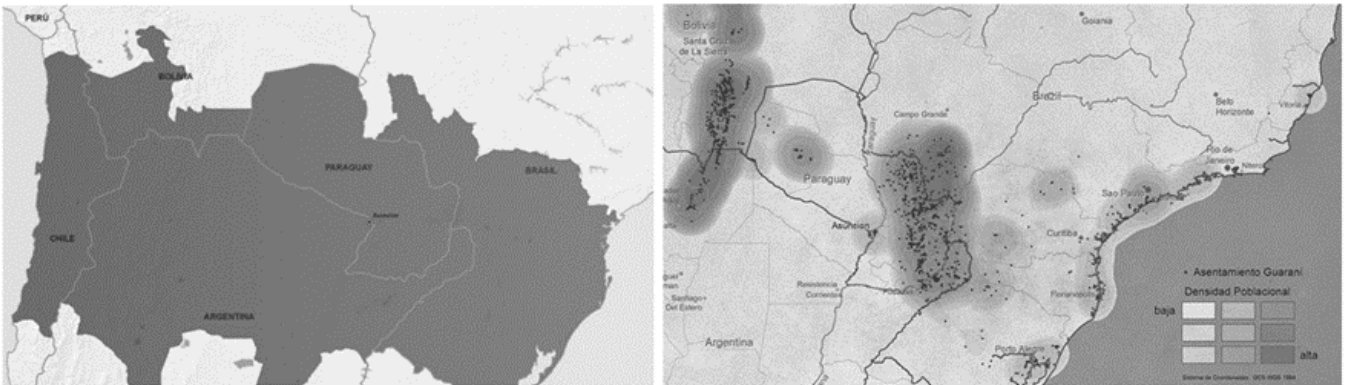
Ñemombyte ko'ã ñembopyahu ha hapykueréva orekóva, terã ojoajúva oikuaa porãvo pe guerojera tetãpe ojeretaha ko'ã ñemondýigui añoite exógeno, ohypýi umi tembiapo mbohapehára ha umi tembiapo mbohapehára tendota yvy tuicha Tembiapokuéra viruete peteî guerojerame oikehápe mayma tapicha. Upevarã tekotevẽ ojejapojey pejaikuaáva javy tuichavévo pe ipukukue tavayguáva, tuichavéta pe tetãme ñemoakãrapu'ã. Upe tarue, opáichagua ñembo'e ohechauka mba'éichapa ojoaju tavaguasu tuichakue ha oñembotuichaveha ojeipe'a ojeuehgui haguã ava'aty ha tekoha rehegua.

Ko mba'épe, romomarandu umi omotenondéva Comisión Económica Américape guarã ha Caribe (MONTERO; GARCIA, 2017), tuichakuévo, umi tuicha ojeipysóva ava'atype oñemoherakuã mbyteakãporukuaa ramo virureko tetãgua ha arapype guarã, oñemopyendáva mbopyahuha ha tecnología, oñemombytéva umi oja'póva ha ñemuharenda oñeikotevẽva yvatekueha'ã hepyme'ë ha oñemba'erãite haguã, térã omoingéva terã mba'apo añeteguáva, ovaleape guarã umi tenda ha'éteva tavaygua rehegua. Oha'arõ ñembokatupyryve, hakatu oje'úva Ojeguerekógui anga ohupyty haguã teko porãngue, opáichagua tapicha ojeguero'hory ko'áva rehe yvy tuichakuéra – heta jey, tekove kangy –, ha'eháicha pytagua heta tetã rehegua ha tetãyguakuéra, orekóva mbovy jerekoha, despoderado térã renda'yre, ohekávo mba'apo rehegua (ANGILELI ha OLIVEIRA, 2021; ANGILELI ha ASSUMPÇÃO, 2021), térã

noñematerialisamo'ãiha péva yvatekueha'ãoguejýva mbo'ehaópe jeha ha ndaipóriha hepyme' ã oikuaáva mba'éva.

Jepénte ko ha'ãnga, ko'ã mbyte omokyre'ýve jehechauka oíva mba'erepy, ou poráva umi tapicha orekóva mba'erepy ombyaiva pe táva imboriahuvéva ohecháva térã oíke haguã vvy hekóicha pe oñeñuahéva ohóvo. Oñe'ẽ mokõi jeporoheka tavayguáva kapu rehe ha upéva omohu'ã ojekuaa peteî mbarete joaju tuichakue ava'aty ha tekoha jeporu peteíva apytépe: peteî ykepe, ojejerurévo umi óga ha tekoha távapegua oĩporáva tekovépe ã guarã rupive; ambuégui, katupyrype térã discapacidad umi tavaguasu roñatendéta hesete peteî ógaguaope oikóva mayma tavayguakuérape guarã omohendáva vvy tuicha rehegua. Pe mba'éichapa ojejapóva'erã py'amirĩ, ombotuicha ha ombopuku tavaygua pe jekakuaa hepy'ýva rehe oíkehápe opavave ohejáva tuichavepe mokõi vos'í mboriahu ha hekope'ý tekoha, ñande peteî mba'erepy tuichavéva ombyaiva guerojera ñambuegui ipohýi va'erã umi táva oikévare michíva rehegua, ñañeha'ãháicha jahechauka pe vvy'anga iguýpe, térã, tapicha sa'ive oñemoarandúva ha umi etnia ymaguare, ñepyrũrãitevoi táva tetã ygua (MONTERO; GARCIA, 2017), mba'e ndaikatúiva ojehejarei ipype Kuaaha tuicha tetã ygua oíva heko vaípe ha mboriahupe ñande apytépe tetãmbopy.

Ta'anga 5 - Peteî vvy tuichape: Savapa Capricornio, Corredor Bioceánico vvyjejoko ha tuicha ojesareko umi avarekoha guarani tenda ipokatu

Ña'embe: COSIPLAN (2017) y Mapa Continental Guarani (2016).

Yvy'anga yvate, ohechauka haguã umi proyecto kakuaa ha umi comunidad kangype, oikuave'ẽ peteíha jehecha mokõi jeporoheka ko'ávape guarã távayguakuéra, opáichagua jejupipe, mokõi Tava'í Tetãmbopýregua guive jejupipe continentalgua.

Jepénte jepe umi omoambuéva ojapo ko ta'angaatype, Mbohapy Tetãre, ohechakuaa peteî ivaiva ha mokõi tembiapo mbohapehára opavavépe ñuarã ojoajúvo umi ñemoarandugua ojapo mokõi hapykueréva irũteko, mokõi apopyrã tavayguáva tuicháva ha hetepygua logística koã avarekoha ha avarekoha tradicional ha popular, orekóva mba'eraite mbojekuaaverã Oñaniva Bioceánico rehe, oñemotenondémava umi momba'eguasu guerova ndaha'éiva vyjepyso, ha'eháicha umi pukukue oja'oguerahauka oñemombaretéva umi oiko hekóicha ha popularpe ombojoaju haguã ndaha'ei ñuha ha tavayguáva aõnte, ojehecháva, ko'ágã, vvy tuicha ramo oñemomba'éva ojejapóva ojejoko rupive.

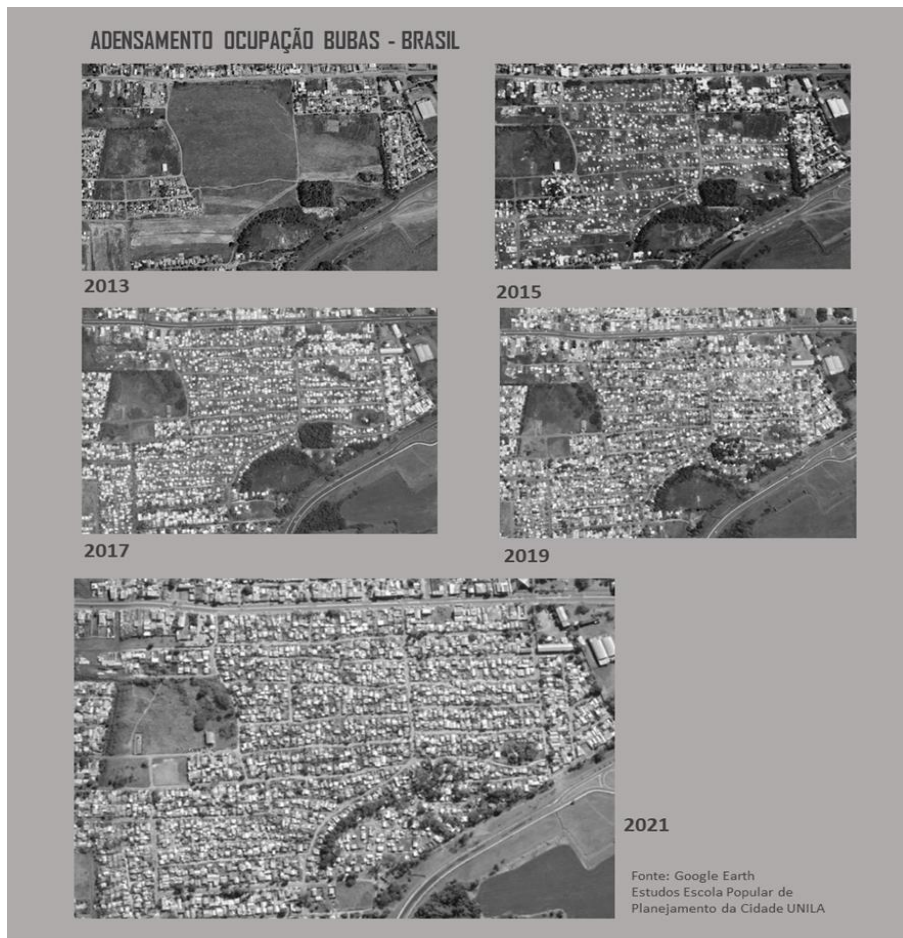
Jekyhyje takykue peteî hóga, ndaha'éiva ojuháva mbohapy tetãre ombohapéva koã apo, joavýva mokõi pehẽ mbytere ley reheguáva koã jeikoha iporáva, koã ha'e, upeichaite oguerekopy, oñentende ha'eha

[...] peteî jokupyty aty ombojoajúva tavayguakuérape umi óga ha vvy rehe upéva upe tembiapo, oñemopyendáva ley tekogua terã rupive terã myatyrõ terã marandu híbrido, ikatúva peteî tapicha oiko hógape hendive kyhyje'ỹ, py'aguapy ha teko yvate. Ha'e peteî pehẽ kũmbykuaa akatúa orekóva peteî óga iporáva ha mba'e rehegua oñeikotevéva heta ambue akatúa civil, tekuimbo'e, ava'aty, jopoipyhy hepy'ỹva ha arandupy ikatu ovy'a. Mayma tapicha oguerekova'erã peteî myakãha sa'iva umi kyhyje'ỹ ombojeroviauka ñatende tekome'ẽhe'iva umia oipe'a rehe mbaretekue, ojejapi ha ambue jeja'o" (ONU, 2014, p. 03).

Oñemyesakáva'erã arapa'ũ mba'asy oñemotenondéva ojeipysóva jekyhyje tetãpe. Avei, umi apondé'a ñemosêpe, umi ogaygua oguerekóva ikatu umi ovaléva tenda tavayguávagua, oguereko, peteî teko atyguape, mboriahu ñembotuichave haguã, Oĩgui mokõi jeporoheka hepy'ỹva ko arapa'ũ, omongakuaáva heta tekove ñemongu'e mbarete ohekávo kañyrenda, oñeme'êva, técnicoquera, tembikuaakuera omotenondéva ñemoarandu ñu, ko arapa'ũ, ndaha'ei Paraguay (TECHO PY, 2021) ha Brasil (ANGILELI, 2020). Ñe'ẽnguéra mbovyme, peteî mba'asyicha, oî mokõive ombotuichave haguã mokõi pa'ũ ogaguare mboriahuva umi tavaguasúpe ha avei ojupi ogakuera ha umi hekópe oíva.

Omoañeteháicha jeporumeméva, peteî ha'ãnga oúvape ikatu ovichea terã ombotuichave haguã je'ẽpyre umi jeikoha ha ogakuera umi tenda hapykueréva mokõiha ohupyty jeike Paraguay ha Perimetral Leste rupive, koã tembiapo omopyendáva terã Corredor de Infraestructura Logística Bioceánica rehegua.

Ta'anga 06 – Corredor Bioceánico, umi japi oñemotenondéva: Jehotenonde umi oñembotuichaveva tavayguáva joja'ỹva hekópe tuichavéva teko Paranapé – peteî hekópe Bubas

Ña'embe: Mba'apo oja'póva Angileli (2021) ha Angileli e Oliveira (2021), oñemopyendáva estudio de campo rehe.

Oñemotenondévo jehecha hekópe pyahu tavaguasu Foz de Yguazu, ary 2020/2021, Mbo'ehaope Aponde'a Tavaguáva (EPPC UNILA)⁴ omomba'e guasu mbohapy mba'e oguerékóva Aponde'akuéra oñembotuichave haguã tavaguasu ojepy'apy'ỹre: i) tembiapo pyahu umi tenda oîhápe oikotavajé'e oñeimplanta haguã tembiapo tuicháva; ii) óga ñemoheñói mboriahúva ha umi hekópe oîva, ógakuera ha ñemohenda mboriahure; iii) ojehechakatu'ỹva ñembohasa tavayguakuéra rehe mokõi hypy'ũ ogakuera ha tenda tapiaguáva jerére mbohekojojagua.

⁴ Mbo'ehao Popular aponde'a Tavaguáva (EPPC), omotenondéva Angileli, ha'e peteî apopyrã pukúva Universidad Federal de Integración Latinoamericana guive, Unila peve, Foz de Iguazupe. Omoi mokõi ary, to EPPC omotenonde ñemoarandu cuantitativo ha cualitativo yke tetãyguára oikóva ógape ha oiméva Foz de Iguazupe, ambue tembiapo apytépe (ANGILELI, 2019; ANGILELI, 2020).

Avei, pe arapa'ũ pandemia, umi tenda pyahu oñembotuichave naoporãiva ombojoaju haguã va'erã arapy ramo oñangarekova umi ogaygua mboriahu hepyme'ẽ temimbo'ekuérape umi ogaykeregua ha'etéva umi tavaguasu mbohapy tetãre péicha avei umi ogakuérape ha hekópe tetãpe (ANGILELI, 2020), ohechauka Ta'anga 7. Oĩ ko'ã ogayguakuéra oguerékova umi pytagua oúva távagui sa'iveva arýpe ha upéva, mba'apo rupi, peteĩ pandemiape, jahekáta ambuekua/juruja mbojeroviauka haguã jeikove tetãpe, ambue upéva upeagua jepy'apy he'i momba'e ojeikuaava hetaiterei okosinakuavakuéra guive ogayguape oíke mitãrusukuéra ha/térã kuña ha'éva sy ha'eñoa.

Ta'anga 07 - Hesa'ỹijo aerofotogramétrico umi oñemohendáva Foz de Yguazupe, arapa'ũ pandemiagua - 2019-2020

Ña'embe: Mba'apo oja'póva Angileli (2021) ha Angileli e Oliveira (2021), oñemopyendáva ñemoarandu ñu rehe.

Ojekuaava'erã avei tavayguáva ñembotuicha oĩvaiva oiko umi tenda kangy tekohape, oĩva ojehecha umi mba'e ojejokóvahekópe guarã, avei pararembe'y umi apañuãi geotécnico ojekuaámava, oñeha'ãháicha ohechauka ko ta'anga oúvape.

Ta'anga 08 - Akãrapu'ãpe ñembotuichape tavayguáva oĩvaiva umi tenda kangy tekoha rehegua: Río Acaray, en Ciudad del Este (Paraguay)

Arapy oñemohendáva vai Paraguàipe

Ñemohenda Akaroy 2017

Ñemohenda Akaroy 2019

Ñemohenda Akaroy 2021

Ña'embe: ojapo Angileli (2021) ha Angileli ha Oliveira (2021), ñepyñ morandu ñu

Ñe'embe: Mba'apo oja'apóva Angileli (2021) ha Angileli e Oliveira (2021), ñu ñemoarandúgua.

Tuicha mba'e ja'e ko'ã hesa'ỹijo fotogramétrico vvytygua ndojapói hesakã umi jeporoheka ára ha ára tuicha umi ogayguakuéra oikóva upépe, ha'eháicha mboriahu umi óga pyahu oíva gueteri teko aãaguarãpe (lona), ndaipóri ramo hesãiva, Inidoneidad umi óga yvate umi extremo arapy, hetave ha ko'agãguare upe tetãme (okyeterei ha hakueteri), avei ivare'a, pe tuichakue Metròpoli Mbohapy Tetã ojesarekova'erã ñanderehe. Umi táva oñearanduvape añoite Ko atype, Ciudad del Este, Puerto Iguazú ha Foz de Yguazu, jajuhu 206 umi asentamiento informal, oguerékóva haimete 24.000 ogaygua (TECHO PY, 2021; TECHO AR, 2016pe; COHAPAR, 2019pe. ha umi papapy ndopytu'úi ojupívo ambue arandupe kokue pyahu ojejapóva Tekotevê ojehechave haguã umi jeporoheka ko ñepu'ãse pehẽtuicha mba'éva Táva mbohapyhape, tuicha pehẽ oíva umi rembe'yre umi moñe'erã ha umi aponde'a vvyjepysope ohechaukáva ojapojevva Tetã, ikatu haguã umi motenondeha ikatu apo ombohape "ojapóvo tavaguasu ha umi avarekoha oikevéva, katuete, hat ãva ha jepytaso", oñemoañeteháicha ODS 11: Tavaguasu ha Avarekoha Jejokope.

Ambue mba'e ojehecharamovéva Ñorairõ ava'aty Tetãmbopy

Umi guerovaitereiva vvy tuichape ha umi aponde'a ombohapéva ojerehápe, ombosyry ha oñembojoaju haguã tapichakuérare Mbohapy rembe'ype ogueru oñemoambue upe vvy tuicha. Ojehecha haguéicha ta'anga 1me, pe guerojera ymaguare. Tetã ome'ẽ ndaha'ei joaju tuichavéva mbohapy tetã apytépe añónte, avei peteĩ tuicha ojupiva tavayguakuéra Foz de Yguazupe ary 1970pe, hapykuéri Puerto Iguazú, ary 1980pe, ha Ciudad del Estepe, ary 1990pe, ojehechaháicha umi apopyre oúva umi gráfico oúvagui.

Ta'anga 8 - Ciudad del Estepegua tavayguakuéra okakuaaha (1960-2016)

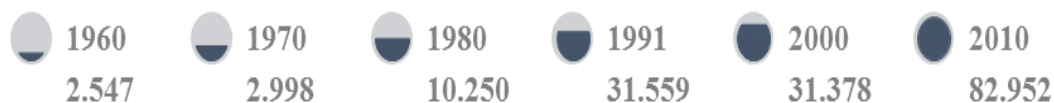
Ña'embe: DEEGC (2017).

Ta'anga 9 - Táva okakuaa Foz de Yguazupe (1960-2016)

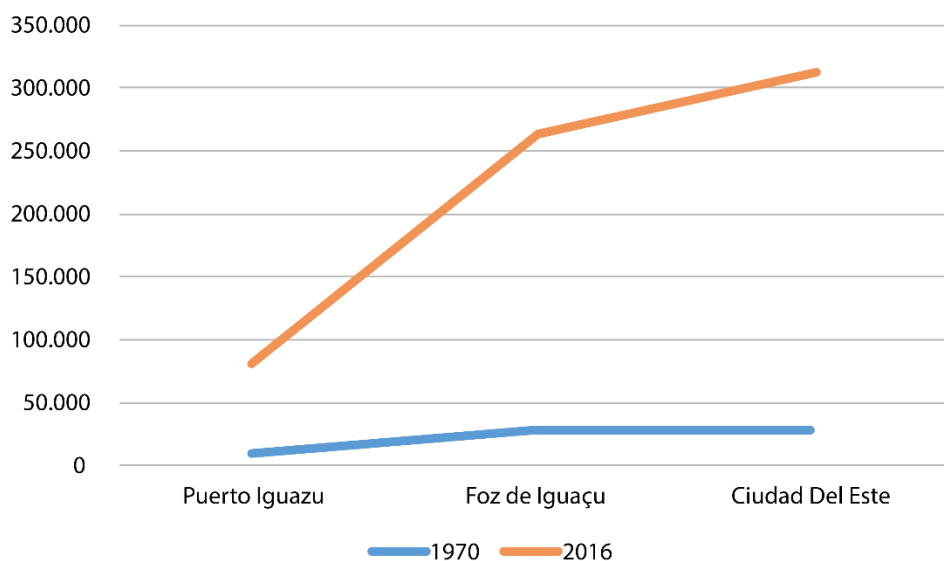
Ña'embe: IBGE (1960,1970, 1980, 1991 e 2000).

Ta'anga 10 - Táva okakuaa Puerto Iguazúpe (1960-2016)

Ña'embe: INDEC (2001; 2010) ha IPEC (2017).

Ta'anga 11 - Ñemosarambi Demográfica ñembojoja Mbohapy tendá pe

Ña'embe: Ombosako'i Cecilia Angileli (2022), oñemopyendáva umi gráfico ohasava'ekuere.

Ko táva mbohetave ha'e opahápe ñembokapu haguã hepy'ỹva, ava'aty ha arandupy mbohapy tetãre, ha'eháicha ñembotuichave hekópe tavayguáva ha mbovy jerekoha, ogakuéra reheguáva umi mbohapy tavaguasúpe. Momba'eguasúpe jesareko ko'ã jeguerova oikotevêha omoirû tekuimbo'e ojejapo hekopete ikatu haguãicha oñemichi umi hahykuere mba'e'apovai peteĩ táva pohýi, ha'eháicha umi mbotuichavepe hepy'ỹva ha tesãi tembiapopy, ha jehechajey umi ñemongu'evilidad urbana oñeplanifika upe peve, péva ojere pohýi ha kyre'ỹ tapichakuéra umi mbohapy tetãgui.

Apopyre género Mbohapy Tetãpe

Omotenondévo umi guero va omoheñoiva jerehápe ha osyry tapichakuéra rehe oiméva Tetãme, tekotevê avei omomba'e guasu mbovevúi orekóva umi ñembohovake ojeréva umi mba'e génerogua.

Pe tembiasa ára ha ára kuñanguéra rembe'ýpe, oíha umi mba'e rehegua teko ambuegua ojehechava'erã, ko'ã kuña ha'eháicha hapykueréva iñambuéva oĩgui joja'ýva ava'aty ojoajúva umi mba'e mbo'ehakoty étnica ha ava'aty.

Jahechávo umi apopyre tetãpe guarã, ikatu jahecha mbovevíi orekóva porcentaje umi kuñanguéra ha umi mbohapy tavaguasúpe, péicha ojuhúva Foz de Yguazupe (Brasil) oimehápe papapýre kuñanguéragua ohasa kuimba'ekuéragai, ojehechaháicha ko cuadro oúvape.

Ta'anga 1 – Kuimba ha ha kuña Rembe'ý Tetãmbopy⁵

Ciudad del Este (2020)

Jokupyty umi sexo apytépe - Arriero oimerae 100 kuña: 105,55

Tetãyguára tetãmba'éva Foz de Yguazu, ambue género (2010)

Kuña	Arriero
131.870	124.218

Tetãyguára tetãmba'éva Foz de Yguazu, ambue género (2010)

Kuña	Arriero
40.933	41.294

Ña'embe: Angileli (2022), oñemopyendáva IBGE (2010), INDEC (2010) ha umi DGEEC (2020) rehegua.

Ko papapy tuicha mba'éva kuñanguéra tetãme (oimeháicha ambuépe yvy tuicha) ogueraha tekuaimba'e opavavépe guarã ojepytyasóva hemikotevê rehe ha umi Teko tetã apypegua orekóva, heta tendape, tesãi, tekombo'e, oikoha tenda ha ñemongu'e, péicha avei ohesa'ýijo ha'etéva oguerekóva ko'ã tekuaimba'e tavayguape guarã kuña indígena, pytagua ha morotî, taha'e aldeape, sarambipe terã tenda periférica, haimete akói oíháicha hikuái peteî tekope tuichavévape ipererĩvape.

Iporã ja'e pe tekovia pererĩva kuñanguéra rehe oíva rembe'ýpe oñembyai mantereí iterekuakuéra ha umi oiméva ojepysyrõva tetã okaragua, pero avei oja'ó

⁵ Ojekuaava'erã ko'ápe umi apañuái ojeguerekóva ojuhupyty haguã marandurenda ipya'evéva ko mba'e rehe, ha'éma peteî mba'e ohechaukávaindicación tuicha mba'e ojehechávo pe jesareko oñeme'èva umi género mba'e, avei pe joaju'ýgua orekóva umi metodología oñemomba'eva oñembyaty ha oñemboguata haguã marandu tetã apypeguape, kóvape ha heta ambuépe umi ambueguava.

tembiaporã tavayguára ha omoî porandupe ojpokuaáva orekóva umi motenondehakuéra paha mbovyvére mokõi Ojehupytyseva Ñakãrapuã Jejokope: 5 ha 10:

Ña'embe: ONU Brasil (2015).

Tembikuaareka, ñembohovake, aponde'a ha moingeñepyrũ tekuimba'e opavavépe ãuarã ohypytuva tekoha upeichaguaite género ha ojesarekóva omboguejývo joja'ýva ojoajúva kuñanguéra tekovia ha, ha'etéva, kuñanguéra rembe'ype oíva – upéi ojekuaa ojpapuráva Ñakãrapuã Jejokope guarã. Ndaipóri ñakãrapuã ojejokòva tekojjoja ava'atyre. Upévore tekotevê Teko ojapo ha oñeñangareko umi kuña aty iñambuéva tetã rembe'ýre oíva, ko'ýte umi ipereríva hetave, avei umi pysokue omokyre'ýva juruja joja, ha'eháicha katupyrytee ha oñembohetavévo mbo'ehaópe, peteĩ mba'e oñembohováiva'erã ambuépe ñe'ërã.

Apopyre tekombo'e táva Tetãmbopype

Oñemotenondévo ñemongetajere ñakarapuã jejokope Tetãme, yvatekueha'ã mbo'ehao tavape ha'e akóinte peteĩ marã jesarekope, péva oĩgui jeporumeméva ojehecha haguã umi tekovia mba'aporehegua ha oikohaicha umi tapicha oĩvo Mbohapy rembe'ype.

Jepénte oĩ iñambuéva omedi haguã mbo'ehao ko yvy tuichape omboja'o, umi ha'ãnga oñemoherakuãva omomba'e guasu pya'eva oguerékóva ha ojpóva ojpóva Tekotetã ombohetávo ary moarandupe ha umi aponde'a tekombo'e ohope guarã katupyrytee ha guerojera katupyryte tembiapopype guarã, ha'ete ku ikatu ojekuaa oñehesa'ýijóvo ko haipyre oúvape.

Ta'anga 2 - Mitãrusukuéra, ary 2018-pe, ohóva peteî Mbo'ehao Tekombo'e Ciudad del Este peteîva

ATY ARY	HA'É	NDAHA'EI	TOTAL
15 ha 19 ary	72.8	27.2	100%
20 ha 24 ary	30.1	69.9	100%
25 ha 29 ary	11.8	88.2	100%
Total	36.6	61.4	100%

Ña'embe: Mbo'ehao Tekoñomoirû Mercosurgua (2018).

Umi dato yvategua ohechauka oiméma aravore paha mitãrusukuéra, orekóva 15 ha 19 ary, haimete 28% oheja mohendapyrã tekombo'e hekóicha, okompromete omohu'ãvo upe aponde'a mitãmbo'eha oñeikotevêva, peteî mba'e ojejeruréva oñeikotevêvaha ojeike haguã Tekombo'e Yvategua, he'iháicha artículo 42 Ley N° 1264, 26 jasyokõi 1998pe⁶ guare. Ko moñe'ẽ rire, romoñete marandu haimete 70% mitãrusukuéra orekóva 20 ha 24 ary ndoguerahái iñarandúva, avei 88% orekóva 25 ha 29 ary. Iporãme pysokue, ko ñembotavy mitãmbo'ehara ha/terã ojejokóva ohypýi hesete aty ndovaleiape irũ hepy'ỹva, oñepyrũva ojapo oñemba'apope, ohechakuaaháicha Frasson (2020) umi ñu tekombo'e ojavape:

Oñeporandúvo umi temimbo'e mokõiha mbo'ehao guasupe opavavépe guarã, ohechakuaa, mitãrusukuéra tekovia popular apytépe, umi oikotevêva oike mba'erepy ñemuhape, mokõiha jave terã upe rireminte omohu'ã haguã. Péva, taha'e ha'éva tekovia mba'apore. Ambue katu, hesekuéra ára, oguerékovo tekovia hepy'ỹva iporãvéva, ikatu omuña hikuái oñemoarandu ha oñembosako'i oguereko haguã umi ñeïha iporãvéva pe mbo'ehao ñembohasa - tembiapo ha'e, upéva, peteî ñuhã, oñemboyke rangue, omombarete ha ombotuichave peteî jejoko ava'aty pypuku joja'ỹva, ko ojuhúvape oĩgui joja'ỹ jehupytyrã oñembokatupyry haguã (FRASSON, 2020, p. 457).

Kóva ko añeteguare, ombojoapy umi jejapo orekóva guerojera bachiller oikuaa mbo'ehao guasu tekombo'e ojekuaa'ỹva ha péva ha'e peteî pehẽngue iporãva mitãrusukuéra ha oapopyrãtee ojehai haguã umi guerojera mbykymipe ndaha'ei

⁶ Ko'ã jehai kuatia'arandu ha'e peicha: "Umi temimbo'e ojavóva angapyhy mbohapy ára Tekombo'e Mbytepegua oimerãe teko Mbo'esyrpya, opovyhyta upe tera Mbo'esyrpya. Koa jehupytyrã teko oikotevêta omoñete añeteve rehegua enterove apyí jehaipyreva ta'angahai curricular Kuatiapy tekombo'erã há Arandukuaa opavave mbo'eharakuéra pe guarã. Pe tera mbo'esyrpya ikatúva omonei haguã tekombo'e hembiapoitéva ijyvatevéva há umi tekombo'e apengoke ijyvatevéva".

oñemotenonde iñemoarandu yvatevévape (FRASSON, 2020)⁷, omyesakã papapykuéra Ciudad del Este ojehechauka ko'ápe ha avei jepapa he'íva 48% añónte umi táva orekóva 20 ary ári, Paraguaype, omohu'áva tekombo'e pereríva, he'iséva, oguerekoha hikuái peteĩ mokõiha terã ombojojáva (IIEP, 2022a).

Puerto Iguazúpe, ñupyso jeporumeméva umi kakuaáva orekóva yvatekueha'ã oguejýva avei oñemoañete mbo'ehaópe, jahechaháicha ko'ápe.

Ta'anga 3 – Mbo'ehao umi mburuvicha ogaygua Puerto Iguazúpe, he'iháicha censo paha rehegua

TECHAUKAHA	PORCENTAJE REHEGUA	TOTAL
Oga aka ndive orekóva primaria oguerekopáva térã secundarioguáva ndoguerekopáva	65 ha 80 %	7.044
Oga akã ndive mbo'ehao guasu térã yvateve ndoguerekopáva	15 ha 25 %	2.629
Akã ogaygua orekóva yvateve orekopáva	5 ha 15 %	406

Ña'embe: Plataforma oipe'ava umi Marandurenda Pa'ũ Tetãyguára Argentinape (2010).

Pe porcentaje ijyvatevéva omohu'ávo tekombo'e mokõiha, peteĩ tekovia péva mbojoapy ñemoarandu Tekombo'e yvateguáva, péicha he'i artículo 30 Ley n° 26.206/2006, omboguejy joja'ýpe mba'aporehegua orekóva tembiaporepy yvate ha iporãvéva mba'apo reko rehegua⁸. Ko'ã reiguáva omohu'ã omyenyhêvo mitãrusukuéra orekóva ogaygua oreko ojeikéva yvateve ha upéva, ndorekóigui tekotevê oike tenonderãite pe mba'apo yvy ape ári, oñemotenonde yvatekueha'ã yvateguáva, marandu omoañetéva Frasson rehegua:

⁷ Rojuhu ko marandu Frassonpe (2020, p. 457): “Umi temimbo'ekuéra imba'erehegua katu orekóva tekotevê virume'ê, chupekuéra guarã jeike tekombo'e ijyvateva ha'eva'ekue ha ha'e peteĩ kerante, peteĩ ikérakuéra oikotevéva oñemyengovia peteĩ tekombo'e mbykymire. Techapyrã ko tekovia ha'e temimbo'e argentino 3py mokõiha guive ovendéva tembi'u jurujokoha Ciudad del Este rapére ha'e oñandu iképe ojapo haguã arquitectura, ha katu añekontentava'erãkuri ajapo haguã peteĩ tekombo'e peluqueriape”.

⁸ Ta'anga opavaveva Argentinape ojoajúvo omohu'ávo mbyte mbo'e térã távape iporãve Paraguáigui – 60% tapicha 20 ary ári omohu'áva ko yvatekueha'ã mbo'ehao rehegua (IIEP, 2022b). Ha katu Frasson (2019) omyesakã upéva, oñemoarandúvo ñu Puerto Iguazúpe, ohendu marandu tuvakuéra ha mbo'ehárakuérágui oíha joavy umi provincia argentina apytépe, odependéva umi tekotevéva tuichavéva térã michivéva ojeguerekóva rehe umi mbyaky'orã.

Umi temimbo'e orekóva tekovia tavaygua iporãvéva [...] oho gotyo tekovia mba'aporehegua iporãvéva tekombo'e universitario rupive mitãrusukuérape guarã umi tenda popularpe, jepénte upéva, tembiapo ha'e peteĩ tenda jojajúpe guarã oñemoañotenondeséva ipohýipe ñemoarandupe. Heta oĩ voi oñeñapytĩva peteĩ ñemuhã ñemba'apohápe ojehechaukáva mboriahurã, noimeporãiva ha mbovymi juruja ñemongu'e avarekoháre (FRASSON, 2020, p. 452).

Ko ojoavyha oñemoañete avei kuationa omoherakuãva Instituto UNESCO Planificación Educativa Internacional (IIEP, 2019, p. 5), vore oñe'ëva Buenos Aires, oje'évo "pe joja'ỹ mbo'ehaópe ojoajúva umi tekova irũ virureko umi ogaygua ñepurũvo ha'e 20,6 marã porcentual vaípe, umi mitãrusukuéra omoheñoiva ogaygua orekóva viru sa'iva" (SITEAL, oñemopyendáva INDEC EPH rehe). Péicha ojekuaa, ojeike umi Tekombo'e Yvategua (IIEP, 2019, p. 6): "Ary 2016-pe, 32,3% mitãrusukuéra orekóva 18 ha 24 ary ojekuatiahai hikuái yvatekueha'ã yvateguare" (SITEAL, oñemopyendáva INDEC EPH-pe).

Foz d Yguazupe, hesa'ỹijo haipyre opavavépe umi mbo'era Educación Básicape, ary... 2021, oheja ñandéve ñamedi peteĩ papaha tuicha mba'éva mitãrusukuéra ohóva upe Mbo'ehao Guasu ha Tekombo'e Katupyrytee:

Ta'anga 4 – Kuationa Tekombo'e Pererĩvape Foz de Iguazupe - 2021

Tenda jehechaukaha / Jeporumeméva	Mboy Kuationa oĩ
Tekombo'e Mitãnguéra Ñepyrũrame	10.352 temimbo'e Umi mitãñeñongatuha: 3.548 Mbo'ehao mboivegua: 6.804
Mbo'ehao Primaria	36.394 Mbo'esry
Mbo'ehao guasu	9.336 Mbo'esry
Tekombo'e Katupyryteegua	2.096 Mbo'esry
Tekombo'e Mba'eraite - mbo'esrykuéra añoite	1.175 Mbo'esry
Mitãrusu ha kakuaáva tekombo'e	3.691 temimbo'e Mbo'ehao Primaria: 2.284 Tekombo'e mbytépe: 1.407
Opaite Mbo'esry	60.784

Ña'embe: IPARDES (2022, p. 18).

Mesa yvateguápe, ojesareko he'ivo 3.691 temimbo'e mitãrusu ha kakuaáva ha'ekuéra itujáma ojoajúvo aponde'a mitãmbó'ehao rehe⁹ – 62% mba'eve opava nombo'ei hague oñeikotevêva – roheka Kuri pyhyjey mbo'ehaokotpye EJA¹⁰. Ohesa'yijo, ko'ágã, ko opavavépe ñuarã guýpe, hetave jey, rohechakuaa ojkóva mokõi tekombó'e: haimete 30% umi orekóva 15 ha 19 ary oime mbo'ehao okáre, porcentaje ohasáva ojupi imba'ekuéra orekóva 20 a 24 ary ha 25 a 29 ary, péicha ojehechauka haipyre oíva iguýpe.

Ta'anga 5 - Mitãrusukuéra, ary 2018pe, Foz de Yguazupe, oho jepi avei oíva mbo'epy

Ary	Ha'e	Ndaha'ei	TOTAL
15 ha 19 ary	69,5	30,5	100%
20 ha 24 ary	32,2	67,8	100%
25 ha 29 ary	16	84,0	100%
OPAITE	39,8	60,2	100%

Ña'embe: Instituto Social Mercosurgua (2018).

Mbo'e yvate ryepyépe, ojehechaukaháicha haipyre 6pe, oí peteĩ mokõiha he'ise umi tapicha mitãrusu ha kakuaáva oñemongu'e Mbo'ehaokuérape tekombó'e opavavépe ñuarã ha jekuaa'yva.

Ta'anga 6 - Kuatiahai ha omohu'áva mbo'e yvate tovandi mombyrykue ary Foz de Yguazu - 2020

Jeporumeméva	Apopyre	Federal	Teko	Jekuaa'yva	OPAITE
Ñeimepe	Kuatiahai	5.735	1.756	7.575	15.066
	Umi Tapicha ary tuichavéva	245	68	1.509	1.822
Mombyrygui	Kuatiahai	53	76	5.350	5.479
	Umi Tapicha ary tuichavéva	43	61	681	785

Ña'embe: IPARDES (2022, p. 20).

⁹ Upevare Moura (2020, p. 48-49) oñembo'evu upe añetegua umi mbo'ehaope gua Tendagua oikuaa tasa ombojeréva ary ha mbo'epy, mbo'e mbytepe, ojoavy 23% ha 50%, ohechaukava peteĩ jejapura mbo'epyre guarã.

¹⁰ Ikatu onemomba'e guasu pe apopyrã hesakuape mboy avá pyahu ha tuja pa oí ndohoiva mbo'ehaope, ndaikatuiva otopa mba'apo, ñemomrandu ha teko porã ropegua. Opyta okápe umi atygui EJA, Foz de Iguazupe, ndaikatuiva oñemomrandu.

Koã papaha omombarete ko momba'eguasú orekóva Mbo'ehao Tuicha opavavépe guarã Foz de Yguazu – federal, Unila, ha teko, Unioeste –, ha'ekuéra oñháicha sãso ha, upévare, ojapo haguã jeike Mbo'e yvatepe ohupyty porãve haguã umi imitãvévape guarã oikéva, omomba'eguasuháicha Frasson (2020), jepémo peteĩ tekua'imbo'e opytáva ha ogueraháva omohu'ãvo guerojera ambue mbo'esry ha/terã mbo'esry rire orekóva hikuái.

Ipahápe, iporãko hína ojehechauka porohekáva orekóva upe ojepytyáva mitãrusukuéra katupyrytee ko'ápe umi omohu'ã ñemoarandu, péva avei ombojere ape aponde'a akãporukuaa oñeasigna va'erã tuichakuévo ha omba'apo porã yvy tuicha tetã apypegua ko'ágãguávape, terã jepe metrópoli mbohapy tetãre aponde'ape, oñekonsepáva marã marandurendapy ramo peteĩ jekakuaa jejokope péva pe ma'ẽ oñemotenondévape.

Pe kyre'ỹ oguererekóva jopara arandupy Tetãmbopyre

Jepénte umi jeheka oñemo'iva umi tenda ohasávape, jopara arandupy rembe'ype ikatu ha'e peteĩ mbarete jekakuaa tekuiambo'e opavav+epe guarã ary Tetãmbopyre, ojejapóvo ojehechaukuaa guive oíha tapichakuéra oúva ñambuéva ha/terã etniagui – Paraguayo, Argentino, Brasileró, Árabe, Chino, coreano, indio, indígena (ambue etnias), afrodescendientes, heta ambuekuéra. Omongu'éva upeaitepe ndahasýiva mbohapy tetã apytépe ha ojejapóva ára ha ára ko pluralidad atypygui omoheñoi kyre'ỹpe henda ñambuéva (lingüístico, arandúpe, virurekópe, tavayguakuerape, etc.) omohu'áva omopyendáva tetã arapy ramo ambue arandupy ijajaha'ỹva.

Ikatu haguã ohapejoko ko omongu'éva ambue arandupy he ha'éva mbaretepe umi aponde'a ñemboykehe, subordinación, oguejýva ha mbohekojoja tekoha rehegua omboykévo/oñemboyke'ỹvo jopara, oñeikotevẽ umi tembiapo ohasáva, iporásáva ha oñemochichĩ ambue arandupy, oíva ojapova ojehecha ha omomba'e guasu umi mba'ekuaa ojejapóva umi avarekoha. Péicha rupi, pe jekupyty jehupytyrã tekombo'épe ha tembiapo porãngue ha'e mopyenda ikatu haguã ombogúe joja'ỹ irũarandupy ha mbojeroviauka hesete maymávape guarã.

Oñemotenondévo oikóva oñeha'áva umi mba'ekuaa ha joaju tetã apypegua roha'angáva mokõi henondeguáva kakuaa ojejapóva tembiapo mbohapehárakuéra upe... yvy tuicha: i) oñeme'ẽ haguã ñembokatupyryve ñembosako'i ha mbo'ehao porãngue; ii) tekombo'e oñemoirũ rembe'ype.

Ojoajúvo peteíha rehe, oñentende ikatuha oñemotenonde, oipytyvõvo Teko, Umi Myaky'orã Pytagua Arandupy, ome'eva, ñepyrũhápe, ñembosako'i heséva ikatu haguã

ógaguakuéra umi aty iñambuéva oikóva Tetãpe, ko'ýte umi hetave ipereríva – avarekoha jepokuaa'yma, ñembyatyteíre arandupy, tapicha yvyguáva ha pytaguakuéra, ambue apytépe –, ohejávava chupekuéra ohupyty mba'ekuaaru'ã ha omoíngéva jere Guerojera ko'apegua ha Kundahára Arandupy. Ko'áva ndive ikatu ojehecha credencial ha pytyvõ tekoveha oñemoi haguã chupekuéra hahykuere ñemba'apohápe, omoañetéva ha akytã ambuekua Pytaha-arandupy iñambuéva ha ipyahúva umi ombojeréva oñembojoapýtava aty guasu. Hesetepe, umi tetãrerekua ko'apegua omokyre'ỹ ha oja Garráta tekoha, peteĩ ñeha'ã ha'eñoiva ha aty guasu rupive umi mbohapy tetã, ijeroviaha'iva, mbyaky'orã ijeroviaha tributario ha subsidio ha'etéva guarã umi tembiaporã iñambuéva ikatu haguãicha oñemotenonde kyre'ỹme umi ñembokatupyry oñeikotevéva, omoañetévo tape pytaguape ipyahuva ha omboja'ó tembiapo kyre'ỹ pytagua ha ñemuhagua.

Mokõiha tenonde ojepe'apy tekombóe ombojoajúva tetãnguéra apytépe, omomba'évo umi mbyaky'orã ha aponde'a oñeha'ávape oñeñangareko tekoha rehe ha guerojera jejokope. Ko'ã kytarysyi rupi, umi Parque Nacional de Yguazu omba'apo, mokõivéva Brasil retãme (Parna Iguaçu – ICMBio) ha Argentina retãme (Parque Nacional Yguazú), ojehecháva ikatukuaaite omongu'éva kyre'ỹ ñembokatupyryve oñembojoaju haguã mbohapy tetã apytépe. Umi PNI ojapo avei Tembiapokuéra rehegua tuicha mba'éva, ha'eháicha Myasãi tekombóe tekoha, mbyaky'orã jeho mbo'ehaópe, omba'apo pe pyha umi ñembohysyi tetãgua ha heta tetã ndive, tembiapo tembikuaareka ndive umi mbo'ehaokuéra ojoajúva Consejo Nacional de Investigaciones Científicas y Técnicas ndive (CONICET), tembiapo joaju temimbo'ekuéra ndive ha'éva indígena távakuéra, pytyvõhára ramo tembiapo ñume (Mboguapyre pore, jehechaha kañyhamé, ohecháva, hamba'e). Ko'áva ha ambue tembiapo ikatu oñembotuichave, ojaho'ívo hetave tapicha oúva opaichagua aty ñane retãme, ojesarekóva ipereríva hetave rehe, oguerékóva marã ñesêha ramo umi jejapo upéare ñembokatupyryve.

Ko mokõiha tenondepeguáva, joja'yva oikuave'évo ñembokatupyryve mbo'ehajoja, yvatekueha'ã mbo'esyry mboyve ha mbo'esyry rirepe, peteĩ oñomoirũme mbo'ehao tuichakuéra apytépe tetãmbopype. Ñañemongu'e ko jehogoty, rohechakuaa, Argentinape, Resolución Ministerio de Educación N° 2385/2015 péva ojehecha ikatukuaaite orekóva oñani mbo'ehao tuichavape, he'iséva, peteĩ, ome'éva mokõi térã hetave umi mbo'ehao mbo'ehao tuicháva argentina ha pytaguáva upéva oike ñoñe'ême'êpe ha ojehechauka mboheraguapy ramo diploma peteíme. Pe mbyaky'orã ikatu oñemombarete mohendapyrã mbo'é ojevirúva reheve (ojekuatiahai haguã, mba'yru, iñap'yiva, hi'upyrã ha óga rehegua) omoañetévo umi tekovia oñeikotevéva ojeike haguã, jepyta ha mba'ekuaaru'ã umi ñani ohejáva

tuichakue jejoko haguã ohekombo'e mitãrusu ha kakuaáva Tetãme. Péicha ko sentido-pe, Universidad Nacional de Misiones (UNAM) ha'e peteĩ pionero tetãme ha oguereko tembiasa ipukúva mba'apo kũmbykuaa mohendapyrã ha beca umi temimbo'ekuéra mbo'ehao tuichaguávape guarã Provincia de Misionespe.

Omotenondévo mbo'e yvate, kyre'ỹ oñembyatýva ñembokatupyryve mbytépe umi mbo'ehao Mbyte ombo'eva oíva Tetãpe ojejapo ikatu haguãicha umi kuave'ẽ ñembokatupyryve (peteĩ pyhape) guerojera jejokope guarã, mbyky ha mbytegua ipukukue, opaichagua ysaja guýpe: ñemba'apoha multimedia, aponde'a kachiãiva, exposición, ha umi jehoha mbo'ehaope, ambue apytépe.

Omotenonde haguã ko'ã ykua mba'apopegua, avei ykua viru omoíva ha pytyvõ ha'e tetãrerekua Misionesguáva, tetãrerekua Estado de Paraná, Alto Paraná ñesambyhy Itaipu mokõi Tetã ha mbo'ehao guasu Misionesgua opaichagua tekotenda ha mbo'ehao ambue mba'e ha peteĩ mba'e ko tendapegua.

Umi mba'e ojehechava'erã paha

Ko kuatipipe jaheka ohechakáva marandu omomba'eguasúva pe táva irũarandupy mbohapy tetãrehegua, oguerekóva mbojekuaaverã hetave ipereríva, ha ojegueroguatahaguerojera jejokova, momba'eguasuva okakuaa haguã hepy'ỹva, omoinge ava'aty ha ñangareko tekoha, umi mba'e rehegua ko'ápe ojehecháva ojoajúva ndaikatúiva oje'e ha odependéva ojuehegui.

Oĩ heta mba'e ijetu'úva umi tapichakuéra oikóva upe yvy tuichape, rembe'y mbohapyhape (Argentina – Brasil – Paraguay) ha umi oiméva oñeñhape umi mba'apo oguerekóva rehe, omomba'évo ndojehecháiva atypykuéra (indígena, ivaíva, kuimba'e ha kuña morotĩ, typegua), joja'ỹva ava'aty ha mba'apo rehegua, avei pe yvatekue tekombó'e ijyvatevéva távape (opavave ohejáva reheve ojoajúva hese).

Ipu'aka jave umi apañuãi oje'éva, oikuaávo líndere orekóva ko maranduha, rohechakase myatyrõ ikatúva ojejapo oñemboguejy haguã joja'ỹva, oñentendeva'ekue pe he'iséva ODS 10 (ONU, 2015): oñeme'ẽ haguã ñembokatupyryve aporeko ha mbo'ehao iporãva, oñembojoapy tekombó'e ñembojoaju tetã rembe'ype. Ko'áva ha ambue tembiaporã – oñeñe'ẽ, ojeaponde'a, oñemboguata, ojesareko ha kuaara'ã peteĩ teko ojoajúva ombohapyvéva ijapytépe tetãnguéra mbohapy tetãre Iguazupegua – ikatu ha'e umi mba'e momba'eguasúva ojejapo haguã pe oñemombarete haguã tekuimbo'e opavavépe guarã oñeha'áva oiko porã ha oñemoakãrapu'ã haguã oñemopyendáva hechamomyry jejokope tekovére.

Umi mba'e oje'éva

ANDREWS, G. R. **América Afro-Latina: 1800-2000**. São Carlos – SP: EdUFSCar, 2007.

ANGILELI, C. M. de M. M. **Relatório de Ação de Extensão “Escola Popular de Planejamento da Cidade 2018-Angileli”**. Foz do Iguaçu: UNILA/PROEX, 2019.

ANGILELI, C. M. de M. M. **Relatório de Ação de Extensão “Escola Popular de Planejamento da Cidade 2020”**. Foz do Iguaçu: UNILA/PROEX, 2020.

ANGILELI, C. M. de M. M.; ASSUMPÇÃO, S. B. A Unila e o papel da universidade periférica. In: CALDERARI, E. S.; FELIPE, J. P. **Novos campi universitários brasileiros: processos e impactos**. Brasília, DF: Universidade de Brasília, 2021, p. 195-231. Disponível em: <https://livros.unb.br/index.php/portal/catalog/book/134>. Acesso em: 12 out. 2021.

ANGILELI, C. M. de M. M.; OLIVEIRA, T. A Região Trinacional e os desafios de um território em “transição” para a sustentabilidade. In: ENCUESTRO LATINOAMERICANO DE ESTUDIOS TRANSFRONTERIZOS: Integración Regional para el Desarrollo Sostenible y Ordenamiento Territorial, 6., 2021, Misiones. **Anais [...]**. Misiones: UNaM, 2021. No prelo.

ARGENTINA. **Ley nº 26.206, de 14 de dezembro de 2006**. Ley de Educación Nacional. Disponível em: <https://www.argentina.gob.ar/sites/default/files/ley-de-educ-nac-58ac89392ea4c.pdf>. Acesso em: 13 out. 2016.

ARGENTINA. **Resolução nº 2385, de 9 de setembro de 2015**. Aprova o documento titulado “Regimen de organizacion de carreras, otorgamiento de titulos y expedicion de diplomas de las instituciones universitarias que integran el sistema universitario nacional”. Disponível em: <https://www.argentina.gob.ar/normativa/nacional/resoluci%C3%B3n-2385-2015-251971>. Acesso em: 19 maio 2022.

BENVENUTO, J. **Somos todos irmãos?** Reflexões sobre a percepção da integração regional na Fronteira do Brasil, Argentina e Paraguai. Foz do Iguaçu: GEDAI, 2016.

BRASIL. **Lei nº 601, de 18 de setembro de 1850**. Dispõe sobre as terras devolutas do Império. Disponível em: http://www.planalto.gov.br/ccivil_03/leis/l0601-1850.htm. Acesso em: 19 maio 2022.

BULIUBASICH, C.; CORDOBA, A. V. C.; FLORES, M. E. **Guaraní Continental 2016** (online). Instituto de Investigaciones em Ciencias Sociales y Humanidades, 2016. Disponível em: <http://www.icsoh.unsa.edu.ar/mapa-continental-guarani-reta/>. Acesso em: 31 abr. 2022.

CARDIN, E. G. de. **A expansão do capital e as dinâmicas das fronteiras**. Jundiaí: Paco Editorial, 2016.

COMPANHIA DE HABITAÇÃO DO PARANÁ – COHAPAR. **Assentamentos precários – SISPEHIS** (online). 2019. Disponível em: <https://paranainterativo.pr.gov.br/portal/apps/opsdashboard/index.html#/77cf045b411747cd92b9f9c40d809d56>. Acesso em: out. 2021.

CONSEJO SURAMERICANO DE INFRAESTRUCTURA Y PLANEAMIENTO – COSIPLAN. **Cartera de Proyectos 2017**. Disponível em: <https://www.iirsa.org/Page/Detail?menuItem=122>. Acesso em: 09 maio. 2022.

DIRECCIÓN GENERAL DE ESTADÍSTICA, ENCUESTAS Y CENSOS - DGEEC. **Proyeccion de Hogares por sexo y edad** - Período 2010-2025. Paraguay, agosto de 2017. Disponível em: <https://www.ine.gov.py/Publicaciones/Biblioteca/proyecciones/Proyeccion%20de%20hogares%20por%20sexo%20y%20edad.%20Periodo%202010-2025.pdf>. Acesso em: 16 maio 2022.

FRASSON, M. A Educação na Tríplice Fronteira (BR, PY e AR): tendências neoliberais. **Linguagens, Educação e Sociedade**, Teresina, ano 24, n. 43, p. 447-471, set./dez. 2019.

GONZALEZ, L.; HASENBALG, C. A. **Lugar de negro**. Rio de Janeiro: Marco Zero, 1982.

MELIÀ, B. (Ed.). **Guarani retã 2008**: povos Guarani na fronteira Argentina, Brasil e Paraguai. [S.l.]: Unam, CTI, Cimi, Instituto Socioambiental, CEPAG, SPSAJ, 2008. Disponível em: <https://acervo.socioambiental.org/index.php/acervo/publicacoes-isa/guarani-reta-2008-povos-guarani-na-fronteira-argentina-brasil-e-paraguai>. Acesso em: 14 abr. 2022.

HAESBAERT, R. **Viver no limite**: território e multi-transterritorialidade em tempos de insegurança e contenção. Rio de Janeiro: Bertrand Brasil, 2014.

INSTITUTO BRASILEIRO DE GEOGRAFIA E ESTATÍSTICA. **Censo 1960**. Rio de Janeiro: IBGE, 2021. Disponível em: https://biblioteca.ibge.gov.br/visualizacao/periodicos/68/cd_1960_v1_t14_pr.pdf. Acesso em 09 maio 2022.

INSTITUTO BRASILEIRO DE GEOGRAFIA E ESTATÍSTICA. **Censo 1970**. Rio de Janeiro: IBGE, 2021. Disponível em: https://biblioteca.ibge.gov.br/visualizacao/periodicos/311/cd_1970_sinopse_preliminar_pr.pdf. Acesso em: 09 maio 2022.

INSTITUTO BRASILEIRO DE GEOGRAFIA E ESTATÍSTICA. **Censo 1980**. Rio de Janeiro: IBGE, 2021. Disponível em: https://biblioteca.ibge.gov.br/visualizacao/periodicos/310/cd_1980_v1_t1_n19_pr.pdf. Acesso em: 09 maio 2022.

INSTITUTO BRASILEIRO DE GEOGRAFIA E ESTATÍSTICA. **Censo 1991**. Rio de Janeiro: IBGE, 2021. Disponível em: https://biblioteca.ibge.gov.br/visualizacao/periodicos/309/cd_1991_v6_n20_pr.pdf. Acesso em: 09 maio 2022.

INSTITUTO BRASILEIRO DE GEOGRAFIA E ESTATÍSTICA. **Censo 2000**. Rio de Janeiro: IBGE, 2021. Disponível em: <https://www.ibge.gov.br/estatisticas/sociais/administracao-publica-e-participacao-politica/9663-censo-demografico-2000.html?=&t=destaques>. Acesso em: 09 maio 2022.

INSTITUTO BRASILEIRO DE GEOGRAFIA E ESTATÍSTICA. **Censo 2010**. Rio de Janeiro: IBGE, 2021. Disponível em: <http://www.censo2010.ibge.gov.br/>. Acesso em: 09 maio 2022.

INSTITUTO INTERNACIONAL DE PLANEJAMENTO EDUCACIONAL - IIEP. **Perfil do país** – Argentina. 2019. Disponível em: https://siteal.iiep.unesco.org/sites/default/files/sit_informe_pdfs_pt/argentina_dpe_22_04_por-br.pdf. Acesso em: 18 maio 2022.

INSTITUTO INTERNACIONAL DE PLANEJAMENTO EDUCACIONAL - IIEP. **Sistema de Información de Tendencias Educativas en América Latina** – Paraguay. 2022a. Disponível em: <https://siteal.iiep.unesco.org/pais/paraguay#Notas>. Acesso em: 18 maio 2022.

INSTITUTO INTERNACIONAL DE PLANEJAMENTO EDUCACIONAL - IIEP. **Sistema de Información de Tendencias Educativas en América Latina** – Argentina. 2022b. Disponível em: <https://siteal.iiep.unesco.org/pais/argentina>. Acesso em: 18 maio 2022.

INSTITUTO NACIONAL DE ESTADÍSTICA Y CENSOS - INDEC. **Censo Nacional de Población, Hogares y Viviendas 2001**. Disponível em: <https://www.indec.gov.ar/indec/web/Nivel4-Tema-2-41-134>. Acesso em: 09 maio. 2022.

INSTITUTO NACIONAL DE ESTADÍSTICA Y CENSOS - INDEC. **Censo Nacional de Población, Hogares y Viviendas 2010**. Disponível em: <https://www.indec.gov.ar/indec/web/Nivel4-Tema-2-41-135>. Acesso em: 09 maio 2022.

INSTITUTO PARANAENSE DE DESENVOLVIMENTO ECONÔMICO E SOCIAL - IPARDES. **Caderno Estatístico: município de Foz do Iguaçu** – maio 2022. Disponível em: <http://www.ipardes.gov.br/cadernos/MontaCadPdf1.php?Municipio=85850&>. Acesso em: 16 maio 2022.

INSTITUTO PROVINCIAL DE ESTADÍSTICA Y CENSOS – IPEC. **Anuario Estadístico de la Provincia de Misiones 2017**. Disponível em: <https://ipecmisiones.org/wp-content/uploads/2020/08/IPEC-Misiones-Anuario-Estadistico-de-la-Provincia-de-Misiones-2017.pdf>. Acesso em: 16 maio 2022.

INSTITUTO SOCIAL DO MERCOSUL - ISM. **Juventudes e fronteras no Mercosul** – Ocupações 2018. Disponível em: <http://www.ismercosur.org/pt/ocupacao/>. Acesso em: 16 maio 2022.

MACHADO e SILVA, R. C. Escola e educar na fronteira: atos do Estado se (des)fazendo em seus limites. In: DORFMAN, A.; FILIZOLA, R.; FÉLIX, J. M. (Orgs.). **Ensinando Fronteiras: projetos estatais, representações sociais e interculturalidade**. Porto Alegre: Editora Letra 1/Editora Diadorim, 2021. p. 27-58.

MAPA GUARANI. **Cuaderno del mapa Guaraní Continental**. Equipe Mapa Guaraní Continental, Campo Grande, 2016.

MARQUES, J. A. L. F. **Integração e cooperação territorial da Tríplice Fronteira de Foz do Iguaçu (Brasil), Puerto Iguazú (Argentina) e Ciudad del Este (Paraguai)**. 2017. Dissertação (Mestrado em Sociedade, Cultura e Fronteiras) – Universidade Estadual do Oeste do Paraná, Foz do Iguaçu, 2017.

MONTERO, L.; GARCÍA, J. (Eds.). **Panorama multidimensional del desarrollo urbano en América Latina y el Caribe**. Santiago: Nações Unidas/Comisión Económica para América Latina y el Caribe - CEPAL/Cooperación Regional Francesa para América del Sur, 2017.

MOURA, F. C. de. **Uso do álcool relacionado ao abandono e a evasão escolar na concepção dos adolescentes**. 2020. Dissertação (Mestrado em Ensino) – Universidade Estadual do Oeste do Paraná, Foz do Iguaçu, 2020.

ORGANIZAÇÃO DAS NAÇÕES UNIDAS. **Relatoria da ONU pelo direito à moradia digna** - Diretrizes para a segurança da posse. 25ª Sessão do Conselho de Direitos Humanos da ONU, 2014. Disponível em: www.direitoamoradia.org. Acesso em: 25 abr. 2022.

ONU BRASIL. **Agenda 2030 para o Desenvolvimento Sustentável**. Brasil, 2015. Disponível em: <https://brasil.un.org/pt-br/91863-agenda-2030-para-o-desenvolvimento-sustentavel>. Acesso em: 14 fev. 2022.

PLATAFORMA ABIERTA DE DATOS ESPACIALES DE POBLACIÓN DE LA ARGENTINA. **Indicadores del Censo Nacional de Población, Hogares y Viviendas 2010**. Disponível em:

<https://mapa.poblaciones.org/map/3701/#/@-25.612118,-54.570497,14z&r14800/l=4401!v2!a2!i2!w0,0,0>. Acesso em: 16 maio 2022.

PARAGUAI. Ministerio de Educación y Cultura. **Lei nº 1264, de 26 de maio de 1998**. Ley General de Educación – Paraguay. Disponível em: <https://www.pol.una.py/wp-content/uploads/2021/02/Ley1264GeneralDeEducacion.pdf>. Acesso em: 16 maio 2022.

RIOS, F.; LIMA, M. GONZALEZ, L. **Por um feminismo afro-latino-americano** – Lélia Gonzalez. São Paulo: Schwarcz/Companhia das Letras, 2020.

ROWANWINDWHISTLER. Misiones Occidentales. **Wikipedia**, 2018. Disponível em: <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=74332637#file>. Acesso em: 30 abr. 2022.

SOUZA, A. M. de; JESUS, J. S. de; SILVA, R. Rap na fronteira: Narrativas poéticas do Movimento hip hop. **Revista TOMO**, Sergipe, n. 25, jul./dez. 2014. Disponível em: <https://seer.ufs.br/index.php/tomo/article/view/3433>. Acesso em: 09 maio. 2022.

TECHO ARGENTINA. **Revelamiento de Asentamientos Precarios (RAP)**. 2016. Disponível em: <http://relevamiento.techo.org.ar/>. Acesso em: 31 abr. 2022.

TECHO PARAGUAY. **Relevamiento de Asentamientos Precarios (RAP)** – Ciudad del Este. 2021. Disponível em: <https://www.mapadeasentamientos.org.py/>. Acesso em: 12 out. 2021.